

Արաբի կերպարը լիբանանահայ գրականութեան մէջ

Արմէն Իւրնէշեան

Մոլտք

Լիբանանահայ գրականութիւնը, որ իր ծաղկումի ու փառքի գագաթնակէտին հասաւ 1960-70ականներուն, ժամանակն է, որ արժանանայ լուրջ ուսումնասիրութեան: Նախորդ տասնամեակներուն, եղած են փորձեր¹ քննարկելու այդ գրականութիւնը իր ամբողջական վիճակին մէջ՝ արծարծած հարցերով ու դիմագրաւած խնդիրներով, իւրայատկութիւններով, թերացումներով եւն., սակայն ցարդ անիկա կը մնայ անմշակասպարէզ մը գրականագէտներուն դիմաց: Լիբանանի մէջ լոյս տեսած տարբեր ծաւալի ու որակի գեղարուեստական գրականութիւնը, պարբերական մամուլն ու յատկապէս գրական մամուլը, գրաքննադատական՝ հոգ չէ թէ համեստ ճիգը, տարածուած անցնող ութսունամեակին վրայ, իրենց վերիվայրումներով, լուսաւոր թէ խաւար պահներով, արժանի են գիտական ուսումնասիրութեան: Նոյնիսկ չկայ գրական-ուսումնասիրական աշխատանքի համար այնքան անհրաժեշտ ամբողջական մատենագիտական աշխատասիրութիւն մը նուիրուած լիբանանահայ գրականութեան: Լիբանանահայ մամուլի վաստակաւոր անունները՝ բացի Սիւրուբէն, Շիրակէն ու Հայկազեան հայագիտական հանդէսէն, չունին մատենագիտական ցանկեր:

Ի վերջոյ գոտ գրական ձեռքբերումներէն ու գեղարուեստական որոշակի նուաճումներէն բացի, լիբանանահայ գրական ճիգին ընդմէջէն կ'արտացոլայ Լիբանանի հայ գաղութը, իր խաւերով ու ծալքերով, իր խնդիրներով ու յաջողութիւններով: Լիբանանահայութեան դիմագիծը, ի վերջոյ, նաեւ գրականութեամբ է, որ պիտի պահպանուի պատմութեան համար:

Սոյն ուսումնասիրութիւնը կը միտի քննութեան ենթարկել լիբանանահայ գեղարուեստական գրականութեան արար կերպարները, որոնք կը դրսեւորուին զանազան իրավիճակներու՝ դասակարգային պայքարի, պատերազմական կամ տնտեսական տագնապի եւ ընդհանրապէս հայ-արաբ յարաբերութիւններու ընդմէջէն: Այստեղ է, որ ի յայտ պիտի գայ լիբանա-

¹ Այս մասին առաջին փորձերէն է Լեւոն Վարդանի "Անկարկ լիբանանահայ գրականութեան վրայ" յօդուածաբարը, որ իր ծաւալով ու լրջութեամբ ցարդ կը մնայ միակ փորձը: Տե՛ս՝ Շիրակ Ամսագիր, Պէյրութ, ԺԵ. տարի թիւ 1-3, Յունուար-Մարտ 1972էն մինչեւ Լ. տարի, թիւ 5, Մայիս 1986: (Աւելի մանրամասն տե՛ս՝ մատենագիտական ցանկ Շիրակ Ամսագրի ԻԶ. տարի թիւ 1-2, Յունուար-Փետրուար 1982, էջ 59 եւ ԼԱ. տարի, թիւ 4, Ապրիլ 1987, էջ 55):

նահալույթեան վերաբերմունքը բնիկ ժողովուրդին նկատմամբ, եւ վերջիններու ենթադրեալ կարծիքը, նոյնինքն լիբանանահալույթեան հանդէպ:

Ներածութիւն

Լիբանանահայ գրականութեան մէջ արաբի² կերպարին մասին խօսելէ առաջ, անհրաժեշտ է կանգ առնել սփիւռքահայ գրականութեան իւրայատկութիւններէն երկուքին վրայ, որոնք աղերս ունին առաջադրուած նիւթին հետ:

Առաջինը՝ գրականութեան հայեցիութեան հարցն է: Խօսելով սփիւռքահայ գրականութեան առանձնայատկութիւններուն մասին, առաջին հերթին մեր միտքը կու գայ այն հանգամանքը, որ անիկա ստեղծուած ըլլալով հայրենիքէն դուրս, աշխարհագրական տարրեր գօտիններու մէջ, կամայ ակամայ պէտք է կրած ըլլայ ազդեցութիւնը տեղական թէ համաշխարհային մշակոյթին, եւ իր դրսեւորման ճիգին մէջ անպայմանօրէն արտայայտէ այդ ներազդեցութիւնը, ոչ միայն նոր ոճերու, այլեւ՝ նոր նիւթերու եւ նոր միջավայրի ներածումով: "Գրականութեան մը գոյութիւնը պայմանաւոր է չորս ազդակներու ներգործութեամբ,- կը գրէ Վահէ Օշական,- ... Երկրորդ ազդակը օտար ազդեցութիւններու ներկայութիւնն է: ... Որեւէ ազդեցութիւն, ուրկէ որ գայ ու ինչ մտավիճակ որ փոխադրէ՝ լաւ է: ... Ինքն իր մէջ կամ անցեալի կարօտին դարձած գրականութիւն մը դատապարտուած գրականութիւն մըն է, որովհետեւ եթէ գաղափարները չնորոգուին, կը հիննան, եթէ գգացումները չճամբորդեն, կը տոգուեն"³: "Անցեալի կարօտ"ին դառնալով երեւոյթը, սփիւռքահայ գրականութեան մէջ առաւելաբար ծանօթ է իբրեւ "կարօտի գրականութիւն", որ իր գեղարուեստական բարձրակէտին հասաւ Համաստեղով. այդ գրականութիւնը, կատարելապէս հայեցի՝ իր տիպարներով, միջավայրով, բարքերով ու մտահոգութեամբ, որքան ալ տիրական ու անհրաժեշտ ներկայութիւն մը եղած ըլլար, դատապարտուած էր վախճանի, որովհետեւ գրական պատումի հում նիւթն ու ներշնչարանը անսպառ չէին: Փոխարէնը իր գլուխը կը ցցէր նոր միջավայրը՝ իւրայատուկ պայմաններով ու հոգեբանութեամբ, նոր խնդիրներով ու լուծումներով: Իսկ նորը բոլորովին տարբեր էր նախկինէն, անիկա օտարն էր, ոչ-հայկականը, որ կը սպառնար կտրականապէս շրջադարձի ենթարկել հայկականութեան սփիւռքահայ ըմբռ-

² Այս յօդուածին մէջ, արար արտայայտութիւնը ունի համապարփակ նշանակութիւն, ներառելով Միջին Արեւելքի արաբախօս բոլոր տարրերը, ներառեալ քիւրտերը, թէեւ բնականաբար շեշտը կը դրուի լիբանանցի կերպարին վրայ: Այստեղ անտեղի է քննել ծափերը այն վարկածներուն, թէ արդեօք լիբանանցին արաբ է, թէ փիւնիկեցի եւն.:

³ Վահէ Օշական, "Ազգային գրականութիւն ու հայրենի հող", *Բազին*, Պէյրութ, Գ. տարի, թիւ 8, 1964, էջ 45-46:

նուսնները: Նորի՝ իմա օտարի "վտանգ"ին դիմաց է, որ սփիւռքահայ գրականութեան մէջ, ի յայտ եկաւ սփիւռքահայ գրականութեան հայեցիութեան հարցը: "Արեւմտահայ գրադատներ ու գրախօսներ, որոնք կը պատկանին անցեալապաշտ ու 'ազգայնական' դպրոցին,- կը գրէ Անդրանիկ Անդրէասեան,- ... վէպի մը կամ պատմուածքի մը բովանդակութեան ու յօրինուածքին արժէքները գնահատման կ'ենթարկեն՝ իբրեւ չափանիշ գործածելով անոնց մէջ ստեղծուած միջավայրին եւ կերտուած նկարագիրներուն հայեցի բնոյթը եւ խառնուածքը - անոնց էութեան ազգային ոգին ու դրոշմը"⁴: Վահէ Օշական աւելի յառաջ անցնելով, կը դատապարտէ անպայմանօրէն ազգի օգուտին ծառայելու գրականութեան հազցուած պարտադիր տարագը: "Հայ գրականութիւնը, այսինքն հայ գրողը ազատագրելու է ինքզինքը հայ ժողովուրդին ախորժակը գոհացնելու, անոր կեանքը պատկերելու կամ անոր ճակատագիրը ձեւաւորելու հերոսական պարտաւորութիւններէն"⁵ կը գրէ ան: Տարբեր կարծիք ունի սակայն Պօղոս Մնապեան: Առանց ժխտելու օտար ազդեցութիւններու ներգործութիւնը գրականութեան վրայ, եւ որոշ չափով բարեբար արդիւնք մըն ալ տեսնելով անոնց մէջ, Մնապեան մատը կը դնէ ազգային դիմագիծի ադճատման վտանգին վրայ: այդ ազդեցութիւնները ընդունելի կ'ըլլան միայն այն ժամանակ, երբ անոնք "նպաստեն ցեղային անհատականութեան դրսեւորումին,- այլապէս,- ստացուածը կ'ըլլայ տեսակ մը թարգմանութիւն եւ ոչ թէ յիարիւն երկ"⁶: Խոսքով Թիւթիւնճեան, ա'լ աւելի յառաջ կ'անցնի, գրականութեան լիբանանականացումը համարելով "... երկսայրի սուր մը, վասնզի լիբանանականացումը հայ գրականութեան հեռացում մըն է հայկական ակունքներէն: ...Բացի այդ, ան ուստում մըն է դէպի հոգեբանական ալլասերում"⁷: Որքան ալ Վահէ Օշական փորձէ ազատագրել սփիւռքահայ գրողը գուտ ազգային պարտաւորութիւններէն, եւ որքան ալ Մնապեան գրող-ժողովուրդ կապերը խզելու վահէ-օշականեան այդ ճիգը բռնազբօս արարք մը նկատէ⁸, իսկ Թիւթիւնճեան ալլասերման վտանգ տեսնէ, ժամանակն ու պատմութիւնը ցոյց կու տան, թէ օտար մշակոյթներուն ներազդեցութիւնը անհակադէմոնիզացում մըն է, իսկ

⁴ Անդրանիկ Անդրէասեան, "Ազգային"ը գրականութեան մէջ", *Շիրակ*, Պէյրութ, Բ. տարի, թիւ 3, Յունիս 1957, էջ 123:

⁵ Վահէ Օշական, "Գրական հարցեր", *Բազին*, Պէյրութ, Գ. տարի, թիւ 2, Փետրուար 1964, էջ 46:

⁶ Պօղոս Մնապեան, "Ազգային գրականութիւն", *Բազին*, Պէյրութ, Գ. տարի, թիւ 8, Օգոստոս 1964, էջ 43:

⁷ Խոսքով Թիւթիւնճեան, "Խոհեր սփիւռքահայ գրականութեան ճակատագրի մասին (21 Նոյեմբեր 1973, Հայկազեան Քոլէճի հարցազրոյցին առթիւ)", *Սփիւռք*, Պէյրութ, Ժ. տարի, թիւ 48, 23 Դեկտեմբեր 1973, էջ 3:

⁸ Պօղոս Մնապեան, "Գրականութիւնը կեանքէն կու գայ եւ մարդուն կը պատկանի", *Բազին*, Պէյրութ, Գ. տարի, թիւ 3, Մարտ, 1964, էջ 46:

օտարը սփիւռքահայ գրականութեան մէջ անպայմանօրէն պիտի գրաւէր իրեն յատուկ դիրքը: Անհրաժեշտ էր համակերպիլ հայեցիութեան այլ տարազումին, որ տարբեր պիտի ըլլար երեսնական-քառասնական թուականներու հասկացութենէն: Ի վերջոյ ծնած էր նոր հայը, այն սփիւռքահայը, որ բնականօրէն ձեւով մը ընդերուգումն էր հայուն ու օտարին, եւ մէկուն կամ միւսին ներկայութիւնը անպայմանօրէն գերիշխան նկատելը, առանց նկատի առնելու միջավայրն ու պայմանները, իսկապէս բռնագրօսիկ պիտի ըլլար: Գրականութեան "ազգային" պիտակումը "անհեթեթ կաղապար"⁹ նկատող Անդրէասեանն¹⁰ իսկ, Գէորգ Աճեմեանի¹¹, Յարութիւն Էսեկիւբեանի¹², Նազարէթ Պէրպէրեանի¹³ նման համաձայն է, որ հայ գրողը, ապրելով, հոգ չէ թէ օտար երկրի, բայց հայկական միջավայրի մէջ, ինքնաբերաբար պիտի ստեղծագործէ մեկնելով ազգային մտահոգութիւններէ, բնականաբար ի կատար ածելով իր ազգային առաքելութիւնը: Օտարի եւ հայու երեւութական երկուութեան հարցին հետաքրքրական լուծում կ'առաջարկէ Նազարէթ Պէրպէրեան, գրելով, որ այդ երկուութիւն ենթադրող գոյավիճակը ... *խորքին մէջ կրնայ մէկ ամբողջութիւն նկատուի, եթէ սփիւռքահայը ֆիզիքապէս, ընկերային տուեալներով թէ՛ հոգեբանօրէն ձերբազատուի ուժացումի եւ աշխատման վտանգէն*¹⁴:

Աւելի ուշ, երբ պիտի անդրադառնանք լիբանանահայ գրականութեան մէջ ընկերային հարցերու ու դասակարգային պայքարի առնչուող նիւթերուն, առիթ պիտի ունենանք վերադառնալու գրականութեան հայեցիութեան ու ազգային նպատակներու անոր ծառայութեան բանավէճին:

Երկրորդ կէտը, որ արարի կերպարին անցնելէ առաջ անհրաժեշտ է համառօտակի քննարկել լիբանանահայ գրականութեան մէջ, արդի՝ տուեալ ժամանակի կեանքի ներկայութեան հարցն է:

Եթէ գրական որեւէ երկի մը մէջ ոչ-հայու, բնիկ տեղացիի կերպար պիտի փնտռենք, ապա պարզ է, որ այդ գրականութիւնը մշակողները, բացուած պէտք է ըլլան ժամանակին եւ անմիջական շրջապատին, ապրին ոչ միայն ներկային մէջ, այլեւ ներկայով, իրենց ականարկը ուղղեն ժամանակակից կեանքին վրայ, եւ ուսումնասիրեն անոր զանազան կողմերն ու երեւոյթները: Ի վերջոյ, գրողը ունի նաեւ պարտականութիւնը տալու իր ժամանակի ու միջավայրի կեանքը. (կը գիտակցինք, թէ կարելի է տարա-

⁹ Անդրանիկ Անդրէասեան, "Ազգային"ը գրականութեան.. ", էջ 127:

¹⁰ Նոյն, *Շիրազ*, գ. կողք, Պէյրութ, Բ. տարի, թիւ 4, Յուլիս 1957:

¹¹ Գէորգ Աճեմեան, "Հոգն ու ազգայինը գրականութեան մէջ", *Սփիւռք*, Պէյրութ, 2. տարի, թիւ 29, 25 Յուլիս 1964, էջ 7:

¹² Յարութիւն Էսեկիւբեան, "Արտասահմանեան գրական հարցեր", *Շիրազ*, Պէյրութ, Ա. տարի, թիւ 1, Ապրիլ 1956, էջ 30:

¹³ Նազարէթ Պէրպէրեան, "Հայկականութեան հարցը գրականութենէն ներս կամ դուրս", *Բաղին*, Պէյրութ, ԺԲ. տարի, թիւ 8, Օգոստոս 1973, էջ 42:

¹⁴ Նոյն:

կարծիք ըլլալ գրողի հասարակական դերին շուրջ, սակայն մեր անձնական համոզումով, անհնար է կեանքէն զատել, առանձնացնել գրողը: Հետեւաբար, նաեւ գրականութիւնը կ'ընդունի հասարակական դերակատարութիւն): Արդի կեանքը զեղարուեստականօրէն վերարտադրելու անհրաժեշտ նախապայմաններէն են Ա.՝ այդ կեանքը ճանչնալը, եւ Բ.՝ անով ապրիլը:

Տարագրումի առաջին տասնամեակներուն ու՞ր էր լիբանանահայութիւնը իբր գաղութ, ինչպիսի՞ կեանքով կ'ապրէր, ի՞նչ մտահոգութիւններ կը ծառանային Լիբանան կայք հաստատած հայութեան առջեւ: Լիբանանահայ գաղութի կազմութենէն ու անոր պատմութենէն նուագագոյն գաղափար մը անգամ ունեցողն իսկ տեղեակ է իրողութենէն: Այդ օրերուն, իբր աշխարհընկալում, իբր հոգեբանութիւն ի՞նչ վիճակ կը պարզէր Լիբանանի հայութիւնը. պարզ է, որ սփիւռք չէր, սփիւռք չէր զգար տակաւին: Գրականութեան մէջ կա՞ր սփիւռքի ընկալումը, ո՞չ, կը պատասխանէ Լեւոն Վարդան, ու կը պատճառաբանէ ըսելով, թէ "ո՛չ մէկն է [գրողներէն] ընկալած հոգեբանութիւնը նոր կեանքին, եւ դեռ ո՛չ մէկն է նոյնացած անոր, այդ նոր կեանքին հետ"¹⁵: Նոյնիսկ Հայաստանէն, ընդհանրապէս Սփիւռքի մասին խօսելով, Հայաստանի Գրողներու Միութեան այդ օրերու (1972) քարտուղար Ստեփան Ալաճաճեան կ'ընէ նմանօրինակ նկատողութիւն մը, թէ "Սփիւռքահայ գրականութեան մէջ այսօրուայ սփիւռքի մտահոգութիւնները չեն երեւում"¹⁶: Չգիտենք այս հարցը, իբր Հայաստանէն հնչող մեղադրանք. նաեւ Լիբանանի մէջ, մտաւորականութիւնը բարձրացուցած է նոյն հարցադրումը: Գարեգին Եպիսկոպոս, յետագային Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Գարեգին Բ. կաթողիկոս, իսկ աւելի ուշ Ամենայն Հայոց Գարեգին Ա. երջանկայիշատակ վեհափառը, 1969ին կը հարցնէ. *Չկա՞յ արդի հայ մարդուն մէջ նոր տագնապ, նոր մղում, նոր հալեցակէտ, նոր հորիզոն: Բայց ու՞ր է անոր արձագանգը հայ գրականութեան մէջ*: Արդի մարդուն, եւ մարդկութեան, հարցերը չե՞ն յուզեր հայ մարդը թէ՛ անհատապէս եւ թէ՛ հաւաքաբար: Բայց ու՞ր է այդ հարցերուն անդրադարձը մեր նոր սփիւռքահայ գրականութեան մէջ¹⁷: Ժամանակէն ու շրջապատէն կտրուած ըլլալու այս կացութիւնը ունի իր բազմերես պատճառները՝ ընկերաբանական, հոգեբանական, տնտեսական, աշխարհընկալումի եւն.: Այս գրութեան առաջադրած խնդիրներէն դուրս է անոնց քննարկումը: Սակայն կ'ուզեմ կանգ առնել երկու վկայութեան վրայ. Ժա-

¹⁵ Լեւոն Վարդան, "Անարկ ...", *Ծիրակ*, Պէյրութ, ԺԵ. տարի թիւ 6, Յունիս 1972, էջ 37:

¹⁶ "Հարցազրոյց ՀԳՄ Քարտուղար Ստեփան Ալաջաճեանի հետ - խորհրդակցութիւն՝ Սփիւռքի հայ գրականութեան համար", *Սփիւռք*, Պէյրութ, ԺԴ. տարի, թիւ 1-2, 16 Յունուար 1972, էջ 10:

¹⁷ Գարեգին Եպիսկոպոս, "Սփիւռքահայ գրականութիւնը եւ մեր դասական գրական ժառանգութիւնը", *Բազին*, Պէյրութ, Ը. տարի, թիւ 7, Յուլիս 1969, էջ 65:

մանակէն կտրուած ըլլալու պատճառները քննարկելով, *Բազին* ամսագրի կազմակերպած բազմաձայն գրոյցներէն մէկուն մէջ, Գրիգոր Շահինեան այս առնչութեամբ կ'ընէ հետաքրքրական մատնանշում մը, թէ "... ո՛չ [Մուշեղ] Իշխանը, ո՛չ ալ [Անդրանիկ] Ծառուկեանը իրենց արձակին մէջ հասուն մարդու կեանք կը պատկերացնեն: Մէկը մանկութիւն չունեցող մարդիկ կը պատկերացնէ, միւսը պատանեկութիւն չունեցող մարդիկ: Այսինքն դա՛րձեալ դէպի ետ դարձած են: Կը նշանակէ թէ իրենց մէջ արթնցող եւ կեանքին եկող տագնապը անցեալի տագնապ մըն է, որ շարունակուած է"¹⁸: Հարկ կ'ա՛յ վերադառնալու Վահէ Օշականի արտայայտած "անցեալին դարձած" բնորոշումին: Անցեալ՝ որ կորուսեալ հայրենիք ու ծննդավայր է, Եղեռն ու անպատմելի փորձառութիւններ է, որ այնքան զօրաւոր նստուածք թողուցած է լիբանանահայ առաջին սերունդի գրողներու հոգիներուն մէջ, որ բռնագրաւած է նաեւ ներկան, ներկային մէջ ապրելու անոնց իրաւունքը եւ պարտաւորութիւնը: Բայց միայն անցեալը չէ, որ երազի կամ յաճախանքի վերածուած կ'արգիլէ առաջին լիբանանահայերը ապրելու ներկային մէջ: Այնտեղ՝ ներկային մէջ ապրելով հանդերձ, լիբանանահայը իբր հաւաքականութիւն եւ մտաւորականութիւն չ'ապրիր ներկայով. "Իրողութիւնը այն է,- կ'ըսէ Յ. Գեղարդ,- որ մենք սփիւռքահայ անունը մեր վրայ առած ըլլալով հանդերձ՝ դեռ սփիւռքահայ չենք դարձած: Սփիւռքահայ ենք, անոր համար որ Հայաստանէն դուրս կ'ապրինք: Մինչդեռ պէտք է իրապէս սփիւռքահայ դառնանք եւ ամբողջովին ստանձնենք մեզ շրջապատող կեանքին պայմանները ու դուրս գանք լուսանցքէն: Սփիւռքահայութեան տիպարը պէտք է երեւան գայ նախ եւ ապա տրուէր արուեստի միջոցով"¹⁹: Լուսանցքէն՝ մեկուսացումէն դուրս գալու նիւթը պիտի շարունակենք եզրափակիչ գլխուն մէջ:

Եղեռնը եւ արարը

Եղեռնի գրականութեան մասին գրուած են բազմաթիւ էջեր²⁰: Արդարեւ սփիւռքահայ գրականութեան մէկ անբաժան մասն է այդ գրականու-

¹⁸ Գրիգոր Շահինեան, "Բազմաձայն գրոյց Սփիւռքը եւ իր գրականութիւնը", *Ահեկան*, Պէյրութ, Դ. տարի, թիւ 1, Գարուն 1969, էջ 54:

¹⁹ "Բազինի գրոյցները - ներկաներու կողմէ արտայայտուած կարծիք Յ. Գեղարդի "Սփիւռքի գրագէտին նախապայմանները" գրոյցին առթիւ", *Բազին*, Պէյրութ, Ե. տարի թիւ 12, Դեկտեմբեր 1966, էջ 72:

²⁰ Այստեղ կը փափաքինք առանձնակի յիշել Յակոբ Օշականի դիտարկումները, *Համապատկերներու Յրդ հատորին* մէջ Արամ Անտոնեանի գրականութեան մասին, (Յ. Օշական, *Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան*, Թ. հատոր, Անթիլիաս, 1980, էջ 260-269): Հետաքրքրական դիտարկումներ ունի նաեւ Ռուբինա Փիրումեան, *Literary responses to catastrophe, a comparison of the Armenian and Jewish experience (studies in Near Eastern culture and society)*, Atlanta, Scholars Press, 1993, *մենագրութեան* մէջ:

Թիւնը, նոյնինքն Եղեռնը ըլլալով Սփիւռքի գոյապատճառը: Որքան ալ որակով ու ծաւալով լուրջ ըլլան Եղեռնի գրականութեան նուիրուած էջերը, Եղեռնի մասին պատմող գեղարուեստական գրականութիւնը կը մնայ ամէնէն աղքատը գէթ լիբանանահայ, թերեւս ալ սփիւռքահայ գրականութեան, մանաւանդ արձակին մէջ: Այս ուսումնասիրութեան տեւողութեան, որ համապարփակ ըլլալու յաւակնութիւն բացարձակապէս չունի, չհանդիպեցանք այն լուրջ ստեղծագործութեան, որ գեղարուեստականօրէն տար պատումը Եղեռնին: Այս հանգրուանին խոսափեցանք իրապատում յուշերէն. անոնց անդրադարձումը պիտի շեղէր մեր գրութիւնը իր նպատակէն: Յուշապատումները կը կարօտին առանձին ուսումնասիրութեան: Ուրեմն ի՞նչ մնաց Եղեռնի գրականութենէն: Իսկ ու՞ր է "ասպնջական" արարը: Կցկտուր արար կերպարնե՞ր Ծառուկեանի²¹ մօտ՝ գթասիրտ արար կրօնաւոր մը, որ Համայնի մէջ չի թոյլատրեր գաղթական տղոց ձուկի թափուած կեղեւներն ու գլուխները ուտել եւ պզտիկ արծաթ մը կ'երկարէ անոնց "հարա՛ւ, մոռհած/րին էրմէն" (մե՛ղք հայ գաղթականներ են) ըսելով²², թէ Հալէպ, սինեմայի պէսաւոր խոշոր տէ՞րը, որ տեսնելով որբանոցի համազգեստը, կը վերադարձնէ տոմսին փոխարժէքը "եթէ՛մ էրմէն" (որբ հայ) ըսելով²³: Արդեօ՞ք Սեղրակ Ապաճեանի մանկութեան յուշերէն անբաժան այն բանջարավաճառն է արաբը, որ ոտքով կը հրէ տիկին Մարիամը, որ կը համարձակէր հազարի անպէտ տերեւները հաւաքած աւտեն, նաեւ մաքուր տերեւներուն ձեռք նետել: Տիկին Մարիամ հարուածէն կը մեռնի. մարդիկ կը հաւաքուին, "կարծես սովորական դէպք մը պատահած էր"²⁴:

Խօսելով Զապէլ Եսայեանի մասին, Յակոբ Օշական նաեւ իր մասին կ'ընէ հետեւեալ հաստատումը. "Իր ազատումը ուղղակի հրաշք մը, Պոլսէն, վէպի մը կ'մարխըր պիտի տար: Զգրեց ինչպէս չգրեցի ես ինքս, այդ վէպը որեւէ երեւակայութենէ վեր իրադարձութիւններով"²⁵: Ռուբինա Փիւրումեան Օշականի այս հաստատումին, ինչպէս նաեւ Արամ Անտոնեանի Այն սեւ օրերուն գործին առթիւ Օշականի կատարած կարգ մը դիտար-

²¹ Անդրանիկ Ծառուկեան, (Կիւրին՝ 1913-Փարիզ՝ 1989): Անապատի Սերունդի ներկայացուցիչներէն, որուն Մանկութիւն չունեցող մարդիկը կը մնայ այդ սերունդին ապրած որբանոցային ողիսականին լաւագոյն վկայարանը: Իր հրատարակած Նաշի/րով (նախ Հալէպ, ապա Պէյրութ) ազգային քաղաքական-հասարակական կեանքի մէջ ցուցաբերած է ուրոյն կեցուածք:

²² Անդրանիկ Ծառուկեան, "Սաթենիկը", *Երազային Հալէպը*, Նոր բովանդակութիւն, Պէյրութ, Տպ. Շիրակ, 1996, էջ 37:

²³ Անդրանիկ Ծառուկեան, "Պատկերի մը գաղտնիքը", *Երազային Հալէպը*, Պէյրութ, Տպ. Տօնիկեան, 1980, էջ 17:

²⁴ Սեղրակ Ապաճեան, "Հայր Մեր մը", *Էջեր գրականութեան եւ արուեստի*, Պէյրութ, Յունիս 1965, էջ 65:

²⁵ Յ. Օշական, *Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան - Արուեստագէտ Սերունդ, Վեցերորդ հատոր*, Պէյրութ, Համազգայինի հրատարակութիւն, 1968, էջ 250:

կումներուն ազդեցութեամբ կը գրէ. Writing about the source of that evil involved great pain and required an enormous amount of research,²⁶ *ապա կ'եզրակացնէ*. - After seventy years, Armenian diasporan literature is still unable to confront the Genocide of 1915; artistic expressions of that event still bear the imprint of an enigma, an unencountered terminus²⁷ (*Այդ չարիքի աղբիւրին մասին գրելը մեծ ցաւ պիտի պատճառէր եւ ուսումնասիրական ահագին ջանք պիտի պահանջէր... Եօթանասուն տարի ետք, սփիւռքահայ գրականութիւնը տակաւին անկարող է դիմակայելու Յեղասպանութիւնը. այդ մասին արտայայտուող արուեստի գործերը դեռ կը կրեն առեղծուածի մը, անհասանելի վախճանակէտի մը կնիքը*): Փիրումեանի մատնանշած պատճառներէն բացի այլ ազդակներ ալ կրնան ըլլալ, թէ ինչու Սփիւռքը չմշակեց Եղեռնի մասին գեղարուեստական գրականութիւն. փաստը կը մնայ փաստ, թէ նոյն պատճառով իսկ, չունինք այսօր Հնարաւորութիւնը քննութեան տակ առնելու այդ գրականութեան տիպարները, այս պարագային արար կերպարները²⁸: Յակոբ Օշական, Անտոնեանի Այն սեւ օրերունը նկատելով հանդերձ իր տեսակին մէջ "բարիք" մը²⁹, խօսելով յատկապէս եղեռնագործի՝ թուրքի կերպարին մասին, կ'ըսէ. "Եւ սակայն որքա՛ն քիչ է այդ երկու չարիւր էջնոց տրամային մէջ թուրքին տեղն ու բաժինը... ասոնց պակասը առաջին իսկ էջերէն, ո՛չ միայն կ'ըլլայ զգալի, այլեւ կը բռնանայ մեր վրայ"³⁰: Ըսել կ'ուզենք, թէ օշականեան յայտնի չափանիշով յաջողած գործի մը մէջ իսկ, եթէ տիպարներու կերտումը թերի մնացած է, ապա ըստ երեւոյթին տակաւին կանուխ է լիբանանահայ գեղարուեստական գրականութեան մէջ արարի կերպարի փնտռութիւնը:

Արարի կերպարը ընկերա-տնտեսական հարցերու մէջ

1950ականներու կէսէն մինչեւ 60ականներու սկիզբը, Պէյրութի մէջ առանձին հատորով կամ գրական պարբերաթերթերու մէջ լոյս տեսան արձակ ու չափածոյ ստեղծագործութիւններ, որոնք նոր դիտանկիւնէ մը ներկայացուցին տեղական միջավայրն ու տեղացին՝ Լիբանանն ու լիբա-

²⁶ Rubina Peroomian, էջ 213:

²⁷ Rubina Peroomian, էջ 223:

²⁸ Սուրիահայ Սմբատ Փանոսեանի *Որ մըրկաւ էին գատուած վէպին մէջ* (մատենաշար *Անի ամսագրի*, Պէյրութ, Տպ. Ռոթոս, 1953) կը հանդիպինք արար Հասանի մը, Խալիլի մը, Սալամի մը, որոնք իրական մարդոց տպաւորութիւնը չեն թողուր մեր վրայ: Պօղոս Մնապեան "Վէպը կեանք չունի,- կը գրէ,- որովհետեւ հեղինակը ապրած ու ապրեցնող տիպարներով չէ օժտած գայն", (Պ. Մնապեան, "Որ մըրկաւ էին գատուած", Շալիքի, Պէյրութ, Բ. (ԺԲ.) տարի, թիւ 41, 13 Յունիս 1954, էջ 2):

²⁹ Թ. Օշական, *Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան - Արուեստագէտ Սերունդ, Իններորդ հատոր, Անթիլիաս, 1980, էջ 269:*

³⁰ Նոյն, էջ 264:

նանցին: Պատնէշին վրայ՝ Գառնիկ Աղղարեան³¹, Շղթաներ՝ Հրանդ Գանգրունի³², Մեր հացը՝ Արմէն Դարեան³³, Կանաչ անապատ՝ Գեղամ Սեւան (հրատարակուած Երեւան)³⁴ եւ այլ պատմուածքներ³⁵ ներկայացուցին արարել կա՛մ ընկերային-տնտեսական ճնշումի, կա՛մ դասակարգային-ազգայնական պայքարի ընդմէջէն: Լեւոն Վարդան անհրաժեշտ կը սեպէ լիբանանեան կեանքին մէջ արդէն իսկ գոյութիւն ունեցող այդ հարցերուն անդրադարձումը գրականութեան մէջ³⁶: Նշուած չորս անունները ցոյց կու տան, թէ գաղափարական-քաղաքական որոշ միտում մը կայ նման նիւթի մշակման պարագային: Արդարեւ, չորս հեղինակներն ալ, իր համոզում եւ գաղափարական պատկանելիութիւն ունէին ընկերվար կամ համայնավար ուղղուածութիւն³⁷: Տեղը չէ, որ այս ուսումնասիրութեան սահմաններուն մէջ նետուի գէթ համառօտ ակնարկ մը այդ ժամանակաշրջանի լիբանանեան թէ շրջանային քաղաքական կացութեան եւ պայքարին վրայ, որ մինչեւ իսկ հասած է արիւնահեղութեան: Կը բաւէ ըսել, որ կար սուր լարուածութիւն Լիբանանի եւ հայկական եւ արաբական ճակատներուն վրայ: Փոխադարձ անհանդուրժողութեան, անվստահութեան եւ ամբաստանութիւններու պարունակին մէջ պէտք է դիտել վերոյիշեալ երկերուն գործողութիւններն ու կերպարները:

Այս նիւթին շուրջ ստեղծուած կերպարները կը բաժնուին մի քանի դասակարգումի.

³¹ Գառնիկ Աղղարեան, *Պատնէշին վրայ*, Մատենաշար Գրական Շրջանակի, թիւ 1, Պէյրութ, 1954:

³² Հրանդ Գանգրունի, *Շղթաներ*, Պէյրութ, 1956:

³³ Արմէն Դարեան, *Մեր հացը*, Գրական Շրջանակի հրատարակութիւն, թիւ 2, Պէյրութ, Տպ. Ատլաս, 1956:

³⁴ Գեղամ Սեւան, *Կանաչ անապատ*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1957:

³⁵ Հրանդ Գանգրունի, "Ռուշտիա", *Արարատ գրական*, Պէյրութ, Բ. տարի, թիւ 3, Մարտ 1958, էջ 6. նաեւ՝ Ժիրայր Նայիրի, "Թաթերը վար ազատ եգիպտոսի առջեւ", *Արարատ գրական*, թիւ 9-10-11-12, 1957, էջ 57. նաեւ՝ Արշակ Գազանճեան, "Ափ մը հողի համար", *Արարատ գրական*, նոյն, էջ 71:

³⁶ Լեւոն Վարդան, "Ակնարկ...", *Շիրակ*, Պէյրութ, Ժ. տարի, թիւ 4, Ապրիլ 1974, էջ 34:

³⁷ Գառնիկ Աղղարեան՝ բանաստեղծ, քաղաքական-հասարակական գործիչ, խմբագիր (Հայէպ՝ 1925-Պէյրութ՝ 1986), Արմէն Դարեան (Արֆոնս Աղղարեան)՝ արձակագիր (Տիգրանեղբարտ՝ 1922-Պէյրութ՝ 1989), Գեղամ Սեւան (Սվաճեան)՝ արձակագիր, գրականագէտ (Պոլիս 1926-Երեւան՝ 1991), Սարգիս Վահագն (Փաթափութեան)՝ արձակագիր (Պէյրութ 1927) ձախակողմեան համոզումներու տէր հեղինակներ են, որոնք Լիբանանահայ Գրական Շրջանակին ու անոր յարակից մամուլին մէջ տարբեր տարիներու ընթացքին ունեցած են գործօն դերակատարութիւն, ինչպէս նաեւ Հրանդ Գանգրունի (Աբխոզոմ Գրըշեան)՝ քաղաքական գործիչ, պատմաբան, արձակագիր, խմբագիր (Դամասկոս՝ 1925-Պէյրութ՝ 2006), իրենց գաղափարական հակումներուն բերումով աւելի սերտօրէն ընկալած են հայ-արաբ գործակցութեան, ճակատագրակցութեան գաղափարները, մանաւանդ Լիբանանի անկախութեան համար մղուող ու դասակարգային պայքարի ծիրէն ներս:

- Պաշարողները, ինչպէս Գեղամ Սեւանի Սլէյմանն ու Ֆարուքը³⁸ որոնք ցոյցեր կը կազմակերպեն, կամ Հրանդ Գանգրուլունիի էլի խաթիպը, որ "գիւղերուն մէջ յառաջդիմական գաղափարներ կը տարածէ"³⁹, կամ Սարգիս Վահագնի ձեմիլը, որ չ'արտօներ ընտրական հաշիւներով գիւղ այցելած երեսփոխանին որ մտնէ իր տունը⁴⁰, կամ Արշակ Գազանճեանի Մահմուտը, որ կը մխիթարէ հայրը, թէ "կրնանք աշխատիլ ու ՕՐ ՄԸ ՎԵՐԱՆՈՒԱՃԵԼ ԱՅՍ ՀՈՂԸ"⁴¹ [ընդգծումը հեղինակին], կամ Գանգրուլունիի Ռուշտիան, որ կ'ալպանէ հարուստ քուէյթցին, որուն հոգը չէ "թէ պաղեստինցի մեր եղբայրները համաճարակներու գոհ կը դառնան..."⁴²:

- Երկրորդ խումբը՝ անիրաւողներու կամ անարժան քաղաքական գործիչներու՝ "ցեցեր" ու խումբն է, ինչպէս Գանգրուլունիի ստեղծած իշխանամէտ կուսակցապետ Նեթիպը⁴³, կամ Մնայեանի⁴⁴ բանուորներուն աշխատավարձը ուղացնող հողատէր Սուլէյմէնը⁴⁵, կամ Գեղամ Սեւանի Զաիմ Նուրիի էլ Մուսալլի Պէկը⁴⁶, կամ պարզապէս մուխթար, ոստիկան, պէկ, Ռեթիի պաշտօնեայ կոչուողները:

- Երրորդ յատկանշական խումբը կազմուած է հարուստներու եւ իշխանաւորներու արբանեակներէն, որոնք անընդհատ կը քծնին ու կը շողոքորթեն հարուստներուն, եւ կրկնակիօրէն կ'արհամարհեն աղքատ գիւղացիները ու կը շահագործեն անոնց միամտութիւնը կամ տգիտութիւնը: Ասոնցմէ են Գանգրուլունիի փաստաբան Շիւքրին⁴⁷, Դարեանի Ահմէտը կամ Ալին⁴⁸, Մնայեանի խալիլը⁴⁹ եւ ուրիշներ:

- Չորրորդ խումբը կազմուած է անիրաւուածներէն, որոնք ի տարբերութիւն պաշարողներուն, ձեւով մը համակերպած են իրենց կացութեան: Ասոնք ընդհանրապէս գիւղացիներ են, բայց նաեւ քաղաքացիներ, ընտանիքի հայրեր, երիտասարդ գործաւորներ են: Ասոնցմէ են Գեղամ Սեւանի Ապտալլա-իպն խալիլ-Օսման-Քազըմ-էլ Պաքրին⁵⁰, Դարեանի Սլէյմանը⁵¹, Սարգիս Վահագնի Սելիմը⁵², Ժիրայր Աթթարեանի Զեքին⁵³, Եղ-

³⁸ Գեղամ Սեւան, *Կանաչ...*, էջ 237:

³⁹ Հրանդ Գանգրուլունի, *Շղթաներ*, էջ 123:

⁴⁰ Սարգիս Վահագն, *Արմատներ*, Երեւան, Սովետական Գրող Հրատ., 1981, էջ 145:

⁴¹ Արշակ Գազանճեան, "Ափ մը հողի համար", էջ 72:

⁴² Հրանդ Գանգրուլունի, "Ռուշտիա", էջ 11:

⁴³ Հրանդ Գանգրուլունի, *Շղթաներ*:

⁴⁴ Պօղոս Մնայեան (Մուսա Լեւ՝ 1927)՝ արձակագիր, գրականագէտ, Համազգայինի Բազմազգային հանդէսի երկարամեայ խմբագիր:

⁴⁵ Պօղոս Մնայեան, "Ախուրն մէջ", *Բազին*, Պէյրութ, ԻԳ. տարի , թիւ 4, Ապրիլ 1984, էջ 36:

⁴⁶ Գեղամ Սեւան, *Կանաչ...*, էջ 254:

⁴⁷ Հրանդ Գանգրուլունի, *Շղթաներ*:

⁴⁸ Արմէն Դարեան, *Սեր...*, էջ 120:

⁴⁹ Պօղոս Մնայեան, "Ախուրն մէջ", էջ 36:

⁵⁰ Գեղամ Սեւան, "Մոտեռն հէքիաթ", *Կանաչ...*, էջ 254:

⁵¹ Արմէն Դարեան, *Սեր...*, էջ 120:

ուևարդ Պօյաճեանի⁵⁴ պատանի խալիլը⁵⁵ եւն։ Այսպիսի կերպարներուն կրաւորականութիւնը չի բաւականացներ Յակոբ Նորունին, որ քննադատելով Դարեանը, կը հարցնէ, "... ո՞ր մէկ հերոսդ մեզ յիշել ու հաստատել կու տայ՝ թէ այսօր մենք Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան 39րդ տարին կը բոլորենք, թէ այսօր կը գտնուին բազմամիլիոն գիտակից աշխատաւորներ ու գիւղացիներ, որոնք ո՛չ Քրիստափորին, ո՛չ Կիրակոսին եւ ո՛չ ալ Սէյյամանին նման կրաւորական գիրքով կը գոհանան"⁵⁶։

Իհարկէ նշուած բոլոր հեղինակները, միեւնոյն նիւթով եւ արաբ տիպարներով ստեղծագործած ըլլալով հանդերձ, չեն հետապնդած միեւնոյն նպատակները։ Երբ Գանգրունիի *Շղթաներ* վէպը, Գեղամ Սեւանի "Բարի լոյս", "Սլէյման" պատմուածքները կամ Գազանճեանի "Ափ մը հողի համար" պատմուածքը յստակօրէն քաղաքական-քարոզչական են, անդին Դարեանի "Գիւղացին", եւ մանաւանդ Մնայեանի "Ախոռին մէջ", Աթթարեանի "Ռապպոր" եւ Պօյաճեանի "Սիսեռ ծախող մանչը" պատմուածքները բնաւ չունին այդ քարոզչական միտումը։ արաբ կերպարները այնտեղ պարզապէս արտայայտիչներն են ընկերային բարքերուն եւ դրուածքին։ Եւ այս առումով, անոնք աւելի կայացած կերպարներ են, քան առաջինները, որովհետեւ "միտումնաւոր քարոզչութիւն" գրական մեղքէն մասամբ կամ ամբողջովին զերծ կացուցուած են։

Գանգրունիի *Շղթաներ*ը, իր մասին ժամանակին բաւական խօսեցնել տուած է⁵⁷։ Վէպը, որուն կը պակսին նիւթի տրամաբանական հետեւողութիւնն ու զարգացումը, կուռ կառույցը եւ տիպարներու խորացումը, վրէպ մըն է գեղարուեստական առումով։ Ինչ որ կը մնայ անկէ, ինչպէս Ներսէս Քիւրեղեան ալ կ'ըսէ, լիբանանեան շրջապատին եւ տեղացի ժողովուրդներուն կամ անոնց որոշ խաւերուն հետ լիբանանահայերու յարաբերութեանց ուսումնասիրութեան փորձն է⁵⁸։ Դժբախտաբար այդ տիպար-

⁵² Սարգիս Վահագն, *Արմատներ*, էջ 165։

⁵³ Ժիրայր Աթթարեան (Գաղթի ճամբուն վրայ՝ 1915-ԱՄՆ՝ 2006), "Ռապպոր", *Բազին*, Պէյրուսթ, Ա. տարի, թիւ 2, Փետրուար 1962, էջ 21։

⁵⁴ Եղուարդ Պօյաճեան (1915-Պէյրուսթ՝ 1966)՝ լիբանանահայ արձակագիր։

⁵⁵ Եղուարդ Պօյաճեան, "Սիսեռ ծախող մանչը", *Նալիլի*, Պէյրուսթ, Ա. (ԺԱ.) տարի, թիւ 42, 14 Յունիս 1953, էջ 1։

⁵⁶ Յ[ակոբ] Նորունի, "Մեր հացը - Ա. Դարեան", *Արարատ գրական*, Պէյրուսթ, Ա. տարի, թիւ 1 (460), Նոյեմբեր 1956-1957, էջ 42։

⁵⁷ Տե՛ս՝ Վարուժան Պետիկեան, "Շղթաներ - Հրանդ Գանգրունի", Պէյրուսթ, *Շիրակ*, Ա. տարի, թիւ 7, Հոկտեմբեր 1956, էջ 251. նաեւ՝ Տոքթ. Ներսէս Քիւրեղեան, "Նոր գիրքերու հետ - Շղթաներ - հեղինակ՝ Հրանդ Գանգրունի", *Երիտասարդ հայուհի*, Պէյրուսթ, Ժ. տարի, թիւ 10, Հոկտեմբեր 1957, էջ 22. նաեւ՝ Պ. Ս. [Պօղոս Մնայեան], "Շղթաներ - հեղինակ՝ Հրանդ Գանգրունի", *Միջնաբերդ գրական տարեգիրք*, Պէյրուսթ, Ա. տարի, 1957, էջ 327. նաեւ՝ Լեւոն Վարդան, "Ակնարկ...", *Շիրակ*, 1974, էջ 34։

⁵⁸ Քիւրեղեան, էջ 22։

ները չեն յաջողիր համոզիչ դառնալ, որովհետեւ գեղարուեստական երկի մը կերպարին տիպականութիւնը եւ կենդանութիւնը կը պակսին իրենց:

Թերեւս ամբողջովին այս բաժնի վերնագրին տակ չեն մտներ այն քանի մը գործերը, որոնց նիւթը լիբանանեան մէկ այլ ցաւ մըն է՝ գաղթը: Խօսքը կը վերաբերի նախապատերազմեան շրջանին, երբ լայն ծաւալ ստացած էր գիւղացի թէ քաղաքացի լիբանանցիներու գաղթը մանաւանդ դէպի Ափրիկէ կամ Հարաւային Ամերիկա: Դարեանի "Մեր Վենեգուելյան"⁵⁹ պատմութեան ձեւիւ Ապուհամատը եւ երէց մանչը՝ Նետիմը, ներկայացուցիչներն են այդ երեւոյթին: Նետիմ դժուարաւ համոզել էր գիւղացի հայրը որ զինք Վենեգուելյա ուղարկէ, կը մեկնի ու կ'անհետանայ, մինչ ընտանիքը, գիւղէն կտրուած, Պէյրութ, հիւղաւանի մը մէջ կը սպասէ իր ալ մեկնումի թուղթերուն, որոնք... "կ'ուշանան": Եթէ Դարեան փորձած է պատմել մնացողներուն միամտութենէն բխած մերթ ծիծաղելի, մերթ ալ ողբերգական պատահարները՝ բոլորն ալ արդիւնք բարի գիւղացիին պարզամտութեան, ապա Յ. Գեղարդ⁶⁰, իր չափածոյով⁶¹ չեջող դրած է հայրենիքի տոչորոզ կարօտին վրայ: Աղքատ գիւղացին, փախչելով իր երկրացիներուն քամահրանքէն, հարստանալու մարմաջով կը հասնի Պրագիւ՝ կ'իրակացնէ իր երազը, բայց Սաննինի կարօտին չղիմանալով կը վերադառնայ հայրենի եզերք:

Արար կերպարներով ու միջավայրով հարուստ գործ մըն է Լուիսերի⁶² *Մահուան պէս գորաւոր*⁶³ վէպը: Այնտեղ եւս, ի շարս ընկերային, տնտեսական եւ այլ ցաւերու, կը հանդիպինք գաղթի ցաւոտ խնդրին: Կան վերադարձածներ՝ Էլիաս Ապու Նասրը (էջ 6), Ճորճ Մանսուր (էջ 10), ինչպէս նաեւ նոր գաղթողներ՝ Դանիոս (էջ 10), Ֆիլիփ Եոլսէֆ (էջ 14), որ իր մանկամարդ կիներն ու փոքր զաւակը գիւղ ձգած կը գաղթէ Մեքսիքո: Տարիներ ետք, զաւակը՝ Մարուն, արդէն չափահաս՝ կ'ընդվզի հօր ու նմաններուն դէմ, որոնք արտասահմանի մէջ մեծ հարստութեան տիրանալով, կը մոռնան տուն ու տեղ⁶⁴: Լեւոն Վարդան, կը կասկածի լիբանանեան կեանքի մէկ երեսակը կարենալ տալու Լուիսերի յաջողութեան վրայ, որովհետեւ անոր չէր ալ տրուած արդէն, ճանչնալ լիբանանցի բնիկը, զգալ ներքին աշխարհն անոր, ապրիլ անոր տագնապները եւ վերարտադրել այդ բոլորը

⁵⁹ Արմէն Դարեան, *Մեր...*, էջ 183:

⁶⁰ Յ. Գեղարդ (Յարութիւն Գազանճեան՝ Աբօսի եւ Բժիշկի խմբագիր, Բանաստեղծ - Պէյրութ՝ 1928-Փարիզ՝ 2006):

⁶¹ Յ. Գեղարդ, *Լիբանանեան համանուագ - զգեստի վիպերգը*, Պէյրութ, Տպ. Ատլաս, 1957, էջ 27:

⁶² Լուիսեր (Արամ Սահակեան), գրող, խմբագիր, հիմնադիր Բժիշկի (Ուրֆա՝ 1897-Պէյրութ՝ 1962):

⁶³ Լուիսեր, *Մահուան պէս գորաւոր*, Բ. տպագրութիւն, Պէյրութ, Տպ. Ատլաս, 1956:

⁶⁴ Նոյն, էջ 75:

արուեստի այլ ընձեռած բարիքով⁶⁵ :

Դասակարգային պայքարի ու ընկերային տագնապի նիւթերով զըրուած ստեղծագործութիւններուն գեղարուեստականօրէն յաջողանք մը կամ վրիպանք մը ըլլալը եթէ կը բխի ենթակայական պատճառներէ, ապա լիբանանահայ գրական հասարակութեան մօտ, նման նիւթերու արծարծումը ընդհանրապէս դրուած է հարցականի տակ: Հայկ ժամկոչեան նման փորձերը կ'որակէ "... պարզապէս յառաջդիմական ըլլալու մարմաջ"⁶⁶, իսկ Պօղոս Մնայեան զանոնք կը նկատէ "ժամանակի վատնում,- որովհետեւ,- անոնք մաս չեն կազմեր գրողին ներքին կեանքին..."⁶⁷: Երուանդ Քասունի, աւելի յառաջ երթալով կ'ըսէ, թէ "... հա՛յ մարդը պէտք է ըլլայ հայ գրողին նիւթը: Միջազգային նշանաբանները, որ չեն ծառայեր հայուն, պէտք է անընդունելի ըլլան հայ գրողներուն"⁶⁸:

Ժամանակը ցոյց տուաւ, թէ տնտեսական ու ընկերային կացութիւնը թէեւ կատարելապէս չբարելաւորեցաւ, սակայն դասակարգային պայքարի հարցը, հետզհետէ անչքացաւ ու անհետացաւ լիբանանահայ գրականութենէն, փաստելով, թէ այդ տիպի ստեղծագործութիւնները ընդհանրապէս քաղաքական, թէկուզ՝ ներքին, պահանջներու գոհացում էին, քան բնական մղում: Յամենայնդէպս, հակառակ թերութիւններուն, այդ միտումը մղեց գրողները, որ դիտեն իրենց չրջապատը, եւ գրականութեան նիւթ դարձնեն նաեւ իրենց ոչ-հայ դրացիները, արաբ բարեկամներն ու գաղափարական ընկերները:

Պատերազմը եւ արաբի կերպարը

Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմը (1975-1991) հաւասարապէս հարուածեց երկրի բոլոր բնակիչները, առանց դաւանանքային կամ ազգային խտրութեան: Տեղատարափ հրթիռները կամ սատիք մարդորսները չէին ընտրեր իրենց գոհերը: Կոյր ռմբակոծումներուն, առեւանգումներուն, անսանձ համագարկերուն, աւերումին ու կողոպուտին սարսափը, միախառնուած ապագայի անորոշութեամբ ու քաղաքական անվստահելիութեամբ, համակած էր հայն ու արաբը, քրիստոնեան ու մահմետականը, զինեալն ու անզէն քաղաքացին: Լիբանանահայ գաղութը մեծապէս տուժեց այդ բոլորէն, տկարացաւ անոր ներուժը, ինչ որ ցարդ զգացնել կու տայ ինքզինք գաղութահայ ազգային կեանքին մէջ: Սարսափի ու կո-

⁶⁵ Լեւոն Վարդան, "Ակնարկ...", *Շիրակ*, Պէյրութ, ԺԶ. տարի, թիւ 7, Յուլիս 1972, էջ 44-45:

⁶⁶ Հայկ ժամկոչեան, "Յաջողութիւնը եւ անյաջողութիւնը (սփիւռքահայ գրականութեան ուղին)", *Սփիւռք*, Պէյրութ, ԺԱ. տարի, թիւ 39, 19 Հոկտեմբեր 1969, էջ 4:

⁶⁷ Պօղոս Մնայեան, "Ազգային...", *Բազին*, 1964, էջ 42-43:

⁶⁸ Երուանդ Քասունի, "Սփիւռքահայ գրողի ընկերային դերը, (Յարութ Ստեփանեանի թղթակցութենէն, Հայկազեան Քոլէճի սփիւռքահայ գրականութեան շարաթիւն մասին)", *Սփիւռք*, Պէյրութ, ԺԱ. տարի, թիւ 5, 16 Փետրուար 1969, էջ 7:

րուստներու տասնվեց տարիները, ինչ խօսք, որ առաւել կամ նուազ չափով իրենց կնիքը պիտի դրոշմէին նաեւ լիբանանահայ գրական ճիւղին վրայ: Քսանեակ մը արձակ կամ չափածոյ հատորներ⁶⁹, ամբողջովին կամ մասամբ անդրադարձան "լիբանանեան տաղնապին", ինչպէս կը նախընտրէ քաղաքացիական պատերազմը կոչել Սեփեթճեան⁷⁰: Անոնց կէսը

⁶⁹ Կու տանք անոնց ըստ հնարաւորին ամբողջական ցանկը.

Պէպօ Սիմոնեան, *Կանաչներու առասպելը*, Պէյրութ, Տպ. Շիրակ, 1976:

Վեհանոյշ Թեքեան, *Ճեղքուած մանրանկար*, Պէյրութ, Տպ. Սեւան, 1977:

Գաւուրիկ Աղդարեան, *Սեւ եւ կարմիր*, Պէյրութ, Տպ. Թեքնոփրէս Մոսեուն, 1978:

Շահանդուխտ, *Թող չարտասուեն մայրիները*, Պէյրութ, Համազգայինի Վահէ Սէթեան տպարան, 1978:

Արամ Սեփեթճեան, *Ողջակէզ*, Պէյրութ, Տպ. Սեւան, 1978:

Արա Արեւեան, *Ջինդուլ 27*, Պէյրութ, Համազգայինի Վահէ Սէթեան տպարան, 1979:

Սուլեյ իշխան, *Թատերախաղեր (մարդորսը)*, Պէյրութ, Համազգայինի Վահէ Սէթեան տպարան, 1980:

Պէպօ Սիմոնեան, *Ծուէն ծուէն երիզներ*, Պէյրութ, Տպ. Տօնիկեան, 1980:

Շահանդուխտ, *Ալլող կամուրջներ*, Պէյրութ, Համազգայինի Վահէ Սէթեան տպարան, 1980:

Լեւոն Վարդան, *Ի խորոց սրտի, Մատենաշար Շիրակ ամսագրի, թիւ 1*, Պէյրութ, Տպ. Այթափրէս, 1982:

Գէորգ Աճմեան, *Յարգողի ժառանգորդները*, Պէյրութ, Տպ. Այթափրէս, 1983:

Հայկ Նազգաշեան, *Անաւարտ պատմութիւն*, Պէյրութ, 1984:

Մանուէլ Աղամեան, *Տաք մոխիր*, Պէյրութ, Տպ. Արագ, 1984:

Վահէ-Վահեան, *Հօղանջ ու մրմուռ ընկերայուսային*, Պէյրութ, Տպ. Թեքնոփրէս Մոսեուն, 1990:

Սուլեյ իշխան, *Իրիկնայոյս ռումբերու տակ*, Պէյրութ, Հրտ. Համազգայինի Կոմիտաս մասնաճիւղի, 1991:

Լեւոն Վարդան, *Կրկին հեծութիւն*, Պէյրութ, Հրտ. Շիրակ ամսագրի, 1996:

Պէպօ Սիմոնեան, *Մայրիներու արմատները*, Պէյրութ, Հայ Տիպ Քոմփիլերաֆ Թեքնոփրէս, 1986:

Պէպօ Սիմոնեան, *Ծառին ճիւղ*, Պէյրութ, Հայ Տիպ Քոմփիլերաֆ Թեքնոփրէս, 1991:

Անդրանիկ Կուսեան, *Անպահանջ օրեր*, Պէյրութ, Սիփան Հրատարակչատուն, 1999:

Կը փափաքինք այս ցանկին աւելցնել նաեւ Գրիգոր Պրլտեանի *Տեղագրութիւն քանդուող քաղաքի մը համար* գործը, Փասետինա, The Corybantic Press, 1976, եւ Սազօ Արեանի, պատերազմի պաշտօնական աւարտէն ետք, հարաւային Լիբանանի Կանա քաղաքին վրայ հրէական անարգ յարձակումի մը ազդեցութեան տակ գրուած *Կանայի հարսանիքը* պոէմը, Պէյրութ, 2000:

⁷⁰ Քաղաքացիական պատերազմ-լիբանանահայ գրականութիւն գոլգահեռին մասին տե՛ս՝ Արամ Սեփեթճեանի հետեւեալ յօդուածները, բոլորն ալ լոյս տեսած *Շիրակ* ամսագրին մէջ, Պէյրութ.- "Լիբանանեան տաղնապին անդրադարձը Պէպօ Սիմոնեանի քերթողութեան մէջ", ԼԵ. տարի, թիւ 6-7-8, Յունիս-Յուլիս-Օգոստոս, 1991, էջ 148. նաեւ՝ "Լիբանանեան տաղնապին անդրադարձը Վահէ-Վահեանի քերթողութեան մէջ", ԼԶ. տարի, թիւ 3-4, Մարտ-Ապրիլ 1992, էջ 124. նաեւ՝ "Լիբանանեան տաղնապին լիբանանահայ բանաստեղծութեան մէջ, Լ. Վարդան, Յ. Գեղարդ, Գ. Պրլտեան", ԼԶ. տարի, թիւ 5-6, Մայիս-Յունիս 1992, էջ 119. նաեւ՝ "Գրախօսական Լ. Վարդանի *Կրկին հեծութիւն* քերթուածաշարքին", Խ. տարի, թիւ 9-10, Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր 1996, էջ 107: Սոյն յօդուածները, վերամշակուելով, լոյս տեսած են հեղինակին գործերուն արարերէն թարգմանուած

քերթուածներ եւ արձակ բանաստեղծութիւններ են, որոնց մէջ բնականաբար չկան պատմողական տարրեր, հետեւաբար նաեւ կուռ կերպարներ. անշուշտ կարելի է յիշել եւ Պէպօ Սիմոնեանէն, եւ Լեւոն Վարդանէն եւ Գեղարդէն, եւ Մ. Իշխանէն քերթուածներ, որոնց նիւթն ու ներշնչումը կը բխին մարդէն, անոր տառապանքէն, սարսափէն ու անգորութենէն, սակայն անոնք չեն մտներ անոր յօդուածին առաջադրած նպատակին մէջ: Նոյն սկզբունքով զանց կ'առնենք նաեւ Շահանդուխտի եւ Հայր Անդրանիկ Կոստեանի հատորները, որոնք անուրանալի արժէք ունենալով հանդերձ, առաւելաբար կը մատչին վաւերագրական արձակի կամ հրապարակագրութեան ճիւղին: Գէորգ Աճեմեանի⁷¹ *Յարդգողի ժառանգորդները*, Սեփեթճեանի *Ողջակէզը* եւ Արա Արեւեանի *Զինադուռ* 27ն, իրենց գործողութիւններուն իբրեւ իմաստ ունենալով հանդերձ լիբանանեան տազնապը, միայն մասամբ կ'անդրադառնան անոր, իբրեւ ղէպքերու ներկայացման եւ տիպարներու ստեղծումի առիթ: Աճեմեանի գործին մէջ, ուր բաւական տեղ յատկացուած է պատերազմի առօրեային, կը հանդիպինք սոսկ լուսանցքային, տարտղնուած, ոչ-տիպական արար կերպարներու, Լիբանանի պատերազմի դերակատարներէն՝ վարորդ մը (էջ 242), զինեալներ (էջ 274), աւագակներ (էջ 274), այլ աւագակներ (էջ 397-8), որոնց մէջ իբրեւ տիպար ամէնէն յաջողն է զինեալ այն պատանին (էջ 395), որուն ձեռքին մէջ գէնքը կը դողայ, նոյնիսկ երբ կրակելու սպառնալիք կ'ուղղէ աջ ու ձախ⁷²: Գնահատելով Աճեմեանի գրական շնորհները եւ մանաւանդ կարդալէ ետք իր մէկ պատմուածքը՝ "Ազատ ունկնդրութիւն", ուր ան, պատերազմի օրերուն, հեռաձայնային կեդրոնի մը սրահին մէջ ունկ կը դնէ արտասահման իրենց հարազատներուն հետ խօսող ամէնազգի մարդոց ցաւերուն եւ հոգերուն, որոնք արտաքնապէս տարբեր ըլլալով հանդերձ, ըստ էութեան նոյնն են, եւ ընդհանրանալով կը կազմեն ամբողջ գաղութին ու երկրին ողբերգութիւնը⁷³, կարելի է միայն գարմանալ *Յարդգողի ժառանգորդները* վէպին մէջ արար կերպարներ ներառելու Աճեմեանի "ժլատութեան" վրայ: Ան ճանչցած ըլլալու է արաբը, եւ Պէյրութի արեւմտեան կողմը բնակելու պատճառաւ շատ այլ գրողներէ աւելի ապրած ըլլալու է պատերազմը: Հապա ու⁷⁴ է լիբանանցի արաբը լիբանանեան քաղաքացիական պատերազմին մէջ: Վարորդէ մը, քանի մը զինեալներէ ու աւագակներէ⁷⁵ բաղկացած էին պատերազմի "հերոսները":

Հատորին մէջ՝ *Այ-Ջապիհա (Ողջակէզ)*, Թարգմանիչ՝ Նիզար Խալիլի, Dar Na'aman Lilsaqafa, *Ճիւղի*, 2004:

⁷¹ Գէորգ Աճեմեան (*Մուսպուճ*՝ 1932-*Պէյրութ*՝ 1998)՝ արձակագիր, գրադատական յօդուածներու հեղինակ, խմբագիր *Սիւրբ*:

⁷² Նոյն, էջ 395:

⁷³ Գէորգ Աճեմեան, "Ազատ ունկնդրութիւն", *Պէյրութ, Ծիրակ, ԼԶ*. տարի, թիւ 7-8-9, *Յուլիս-Օգոստոս-Սեպտեմբեր* 1992, էջ 39:

Սեփեթճեան եւ Արա Արեւեան թերեւս կրնան պատճառաբանել իրենց գործին մէջ արաբ տարրին գրեթէ չգոյութիւնը պատերազմական Լիբանանին մէջ, ըսելով, թէ իրենց վիպակներուն դէպքերը ընդհանրապէս կը ծաւալին Լիբանանէն դուրս, եւ պատերազմը այնտեղ յուշ ու մղձաւանջային վերապրում է միայն:

Լիբանան հաստատուելէն աւելի քան յիսուն տարի անց, երբ այլեւս լիբանանահայութիւնը գրեթէ ամբողջովին միաձուլուած էր լիբանանեան հասարակութեան մէջ, արդեօ՞ք այդքան կեղծ ու բռնագրօսիկ պիտի ըլլար նոյնիսկ լիբանանեան պատերազմի նիւթին մէջ արաբ տարրի ներկայութիւնը, իբր հիմնական կերպար: Այլ չենք խօսիր այն մասին, որ հրատարակուած հատորներուն քանակը խոտոր կը համեմատի լիբանանահայ գրական ներուժին ու լիբանանեան տաղանապի տարողութեան հետ:

Կերպարներու առումով հետաքրքրական են Վեհանոյշ Թեքեանի⁷⁴ ճեղքուած մանրանկարին, Աղղարեանի Սեւ եւ կարմիրը, եւ Մ·Իշխանի "Մարդորսը" թատերախաղին որոշ կերպարները: Թեքեան կրցած է ստեղծել վաւերական կերպարներ. զորօրինակ որքան խօսուոյն է տասնութամեայ Նասրը՝ Փիզիքը՝ առույգ, գաղափարը՝ պայծառ, անփոխարինելի: Տեսիլք ունէր. եւ տեսիլքի ու արարքի միջեւ գտնուող փտանգաւոր ճամբան չէր տեսներ⁷⁵: Նասրը կը վիրաւորուի ու երկարատեւ չարչարանքներէ ետք կը մահանայ: Այլապէս սիրելի, բայց հինգ մարդ սպաննած այս երիտասարդը արդեօ՞ք "արժանի է ծաղկի, ներդաշնակ գոյներու քնքշութեան"⁷⁶, հարց կու տայ հեղինակը: Քաղաքացիական պատերազմը արտադրեց ու միաժամանակ հնձեց բազմաթիւ Նասրներ ու Ժորժեր, որոնք կ'ենթադրէին, թէ "գաղափարին պէս մահն ալ շարունակելի է"⁷⁷: Աղղարեանի Սեւ եւ կարմիրը կը բաղկանայ մի քանի տասնեակ պատմուածքներէ, որոնցմէ ոմանք յստակօրէն վաւերականութեան կնիքը կը կրեն, ինչպէս "Սալման կը սիրէր վառ գոյները" պատմուածքը⁷⁸, որուն մէկ տարբերակը կը գտնենք Շահանդուխտի Թող չարտասուեն մայրիները գործին մէջ⁷⁹: Արաբ կերպարներէն Սալման ու Հալան եթէ տրուած են անուններով, կամ մի քանիին ազգային կամ դաւանանքային պատկանելիութիւնը կը յայտնուի մանր նշմարներով՝ ծննդավայր եւն., ապա

⁷⁴ Վեհանոյշ Թեքեան (Պէյրութ՝ 1948)՝ բանաստեղծ, արձակագիր, կ'ապրի ԱՄՆ:

⁷⁵ Վեհանոյշ Թեքեան, ճեղքուած., էջ 14:

⁷⁶ Նոյն, էջ 13:

⁷⁷ Նոյն, էջ 9-10:

⁷⁸ Քառնիկ Աղղարեան, Սեւ., էջ 48:

⁷⁹ Շահանդուխտ, Թող չարտասուեն մայրիները, 1978, էջ 175-176:

տասնեակ մը կերպարներ անանուն են⁸⁰։ Գալով Մ. Իշխանի⁸¹ "Մարդորսը" թատերախաղի հերոսներուն, որոնք լիբանանցի հասարակութեան մեծապէս ծանօթ գէնքի վաճառքը աւելցնելու համար կռիւները հրահրող իշխանաւոր մը, սատիք մարդորս մը, գոհեր եւ անոնց հարազատներն են, տարօրինակօրէն մկրտուած են սպանական անուններով՝ Տոն Քառլոս, Ճուլիօ եւն., դէպքերուն թատերաբեմը ինքնաբերաբար փոխադրելով Լիբանանէն դուրս։ Ինչպէ՞ս վերաբերիլ Ադդարեանի անանուն կամ Մ. Իշխանի սպանական անուն կրող հերոսներուն հետ։ Իր հերոսները անանուն ձգելով, Ադդարեան փափաքած է ջնջել Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմի մեծագոյն դժբախտութիւնը համարուող ազգային եւ յարանուանական տարբերութիւնները, գոհն ու դահիճը փնտռելով ամէնուր՝ քրիստոնեային եւ մահմետականին, լիբանանցիին եւ պաղեստինցիին մէջ։ Բոլորին անխտիր։ "Ապուշ բան մըն է անունի մը տակ կծկուիլ"⁸², կ'ըսէ Զօհրապ Գիրէջեան։ Երբ մեռած է մարդկային խղճը եւ անշունչ դիակը ճիւղին կապուած կը քաշկռտուի, իսկապէս ի՞նչ կարելու է գաղափարական պատկանելիութիւնը։ Մա'րդն է, որ մեռած է. Փրիզքապէս, թէ հոգեպէս. այս է հաւաւորը։ Գալով Տոն Քառլոսին եւ միւսներուն, ապա Մ. Իշխան, կը կարծենք, թէ ոչ-լիբանանեան անուններով մկրտելով զանոնք, թերեւս ենթագիտակցաբար ուզած է օտարել զանոնք, հեռացնել այդպիսիները իր եւ մեր անմիջական միջավայրէն, մերժելով արաբանուն լիբանանցի ոճրածին էակներու գոյութիւնը, թէեւ բացառուած չէ նաեւ այդպիսի օտար "ուզմանուններով" գինեալներու գոյութիւնը։

Պատերազմը առիթ ծառայեց, որ մէկ երկրի ծնունդ, ճակատագրակից ըլլալու գաղափարը փորձէր իր տեղը գտնել լիբանանահայուն մտքին մէջ, ջնջելով բնական կամ արհեստական բոլոր թապուները։ Այս առումով մեծապէս խօսուուն, սակայն "առանձին" է Թեքեանի "Սերոմներ" պատմուածքը. հայ Կարօն ու արաբ Ռիման գիրար կը սիրեն։ Ռմբահարման մը հետեւանքով Ռիմա ծանրօրէն կը վիրաւորուի։ Հայ տղաքն ու աղջիկները կը փութան հիւանդանոց արիւն հասցնելու. ... կը բազմանան Ռիմանները, Կարօները, Գէորգները, որոնք իրենց արեան կանաչութիւնը տուին, որոնք իրենց երազներու մեղեդին լռեցուցին հայրենիքի պահպանման համար,

⁸⁰ Շատ հետաքրքրական անանուն գինեալ տիպարի մը կը հանդիպինք Արա Աբելեանի *Զինացու* 27ին մէջ։ Գութի լոյրովին գուրկ, գաղափարական նախկին համոզումներէն ամբողջովին պարզուած երիտասարդի կերպար մը, որ դարձած է սոսկալի եսամոլ, նոյնիսկ կենսասէր, յանձնուած է թմրեցուցիչի խնամքին, բայց վիրաւորուելով, կը տենչայ մահուան։ Բուն աշխատութեան մէջ առանձնակի չանդրադարձանք անոր, որովհետեւ վրայակին ծրոյ գլխուն մէջ գտնուող այս կերպարը, այլապէս յաջողած, օրկանական բնաւ կապ չունի վրայակին նիւթին հետ։

⁸¹ Մուշեղ Իշխան (Ճեստերեճեան)՝ (Սիւրբհիսար՝ 1913-Պէյրուիթ՝ 1990), բանաստեղծ, արձակագիր, թատերադիր, մանկավարժ։

⁸² Զօհրապ Գիրէջեան, *Ի՛նչ կրնամ ուզել*, Պէյրուիթ, Տպ. Շիրակ, 1973, էջ 7։

ժողովուրդներու գոյակցութեան խորհուրդին մէջ թափանցելով⁸³ : Զգացականէն անդին, որոշ առումով նոյնիսկ քաղաքական երանգներ կը յայտնուին "ժողովուրդներու գոյակցութեան" խորհուրդին մէջ. ի վերջոյ, լիբանանահայուն մանաւանդ ազգային բարօրութիւնը մեծապէս կրնար վտանգուիլ "ժողովուրդներու գոյակցութեան" կամ համայնքային համակցութեան դրուածքին անհետացումով⁸⁴ :

Կ'ակնկալուէր, որ լիբանանեան տազնապի գրականութեան մէջ, ստեղծուէր արարի ամբողջական կերպարը իբր բնաւորութիւն, հոգեբանութիւն, բարքերու կրող եւն., որովհետեւ.

- Առաջին՝ 70-80ականներուն, լիբանանահայր աւելիով լիբանանցի էր իր զգացումներով ու պատկանելիութեամբ, քան 30-40ականներուն,

- Երկրորդ՝ պատերազմը, լիբանանահայր ա'լ աւելիով մասնակից դարձուց լիբանանեան կեանքին, որոշ չափով ջնջելով անոր եւ բնիկ տեղացի ժողովուրդին միջեւ ստեղծուած պատուարները,

- Երրորդ՝ տասնհինգամեայ տազնապը սովորական, ժամանակաւոր երեւոյթ մը չէր. անիկա ամբողջովին փոխեց եւ երկրին կառուցուածքը, եւ մարդոց մտայնութիւնը, յարաբերութիւնները եւն.,

- Չորրորդ՝ ակնկալելի էր, որ գրողները իրենց գործերուն ընդմէջէն ըլլային արտայայտիչը ժողովուրդին ապրումներուն եւ մտածումներուն:

Սակայն, լիբանանահայ գրողները նաեւ այստեղ ձախողեցան իրենցմէ սպասուածը տալու: Սեփեթճեան, 1992ին, մատնանշելով այս պարապուրդը, կը գրէ. "Երբ այս տողերը կը գրուին, կ'ենթադրենք թէ տասնվեցամեայ տեւողութեամբ լիբանանեան տազնապը, իր գրական "վերակերտում"ը կրնայ գտնել երիտասարդ քերթողներու մօտ: Մերօրեայ պատմական ժամանակաշրջանի մը ապրումներն ու մտահոգութիւնները սեւեռելով աւելի լաշն պատառռի վրայ"⁸⁵ : Պատերազմի աւարտէն տասնհինգ տարի ետք, լիբանանահայ գրականութիւնը դեռ պիտի տայ այդ "գրական վերակերտում":

Կենցաղային նիւթեր եւ արարի կերպարը

Աւելի վեր ըսած եղանք, թէ վաթսուականներէն սկսեալ լիբանանահայր համեմատաբար աւելի լաւ ճանչցաւ զինք չըջապատող ժողովուրդն ու պայմանները. ասիկա սկսաւ դրսեւորուիլ ինչպէս առօրեայ կենցաղին,

⁸³ Վեհանոյ Թեքեան, *Զեղքուած..*, էջ 35:

⁸⁴ Այս մասին տեսնել "Ընդհանուր ակնարկ Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական Ամբիոնի հրապարակային գործունէութիւններուն վրան (1 Յունուար 2005-31 Դեկտեմբեր 2005)" հրապարակման "Լիբանանեան քաղաքական զարգացումներն ու հայ համայնքի ռազմավարութիւնը (նախնական հետազօտութիւն) դասախօս" Դոկտ. Նիքոլա Միլիորինո" բաժինը, *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, ԻԶ. հատոր, Պէյրութ, 2006, էջ 463:

⁸⁵ Արամ Սեփեթճեան, "Լիբանանեան տազնապին..", *Շիրակ*, թիւ 3-4, 1992, էջ 128:

այդպէս ալ գրականութեան մէջ: Այս բաժնին մէջ կ'ուզենք առանձնացնել Գուտցի Պ. Միքայէլեանի⁸⁶ մէկ վէպը, եւ Սիրան Սեգայէն⁸⁷ երեք պատմութեանքներ: Այս երկու հեղինակներուն այդ գործերով անշուշտ չի սահմանափակուիր արարել կերպարը, դիտուած կենցաղային իրավիճակներու մէջ. չենք կրնար չիչել օրինակ Սեփեթճեանի⁸⁸ *Գեանքի կարօտով*⁸⁹ հատորը, ուր "Ապրելու համար", "Մուլթ սենեակ" եւ "Սիրոյ հետքերով" պատմութեանքներուն մէջ ստեղծուած են Ռիատի, Սամիայի, Ֆուատի, Ալիի, Ապտոյի⁹⁰, Նատիայի⁹¹, Հապիպայի, Խալիլի⁹² եւ այլ արարներու կերպարներ, բոլորն ալ սիրային կամ գործի յարաբերութիւններու մէջ կառուցուած: Միքայէլեանի վէպը առանձնացուցինք իր ծաւալին համար, իսկ Սեգայի պատմութեանքները՝ իրենց բնորոշ իւրայատկութեանց պատճառով:

Միքայէլեան 1954ին լոյս ընծայած է *Վախճանը* վէպը, որուն հերոսները բոլորն ալ արարներ են, ընկերային-քաղաքական պայքարի ֆոնին վրայ գործող: Ատենին այդ վէպը իրաւամբ արժանացած է խիստ քննադատութեան. Մնայեան թուարկելով անոր թերիները, կը յանգի այն տրամաբանական եզրակացութեան, թէ վէպին վրիպանքին պատճառը իրական ենթահողի մը բացակայութիւնն է⁹³: իրաւացի ըլլալէ աւելի, հետաքրքրական է Երուսաղէմէն Զաւէն Վարդապետի այն դիտարկումը, որ վէպին թերութիւնը կը համարէ նիւթին ու հերոսներուն ոչ-հայ ըլլալը. *Արդեօ՞ք նիւթ կը պակսէր ազնիւ հեղինակ տիկինին, ազգային կեանքի մէջ երեւո՞յթ կը պակսէր, որպէսզի իր սահուն ոճով գայն տեսնելու պատրաստակամութիւն ունենար*⁹⁴: Միքայէլեանի երկրորդ վէպը, նոյնպէս մեծաթիւ արար կերպարներով կառուցուած, "Արեւը մար չի մտներ" վերնագրով, հրատարակուած է 1969ին: Տասնհինգ տարիներու անընդմիջ աշխատանքի վէպ-

⁸⁶ Գուտցի Միքայէլեան (Հայէպ՝ 1930)՝ արձակագիր, կ'ապրի ԱՄՆ:

⁸⁷ Սեգա (Սիրան Զարիֆեան), (Պոլիս՝ 1903-Ա.Մ.Ն. 1973)՝ հիմնադիր եւ խմբագիր *Երիտասարդ հայուհի* պարբերաթերթին, 1932 Հոկտեմբերէն մինչեւ 1968 Դեկտեմբեր: Բարձրագոյն կրթութիւնը (չրջանաւարտ Քոլումպիայի Համալսարանէն), աշխատանքին ընդթել եւ բնակութեան վայրը՝ շրջապատուած արար դրացիներով, նպաստած են, որ ան աւելի քան ուրիշներ, մօտէն ճանչնայ արարը:

⁸⁸ Արամ Սեփեթճեան (Ալեքսանտրէթ՝ 1934)՝ արձակագիր, խմբագիր, հրատարակիչ: Մասնագիտութեան բերումով երկար տարիներ ապրած է Արաբական Միջին երկիրները. իր արար կերպարները՝ լիբանանցի կամ ոչ, կը գործեն այդ միջավայրին մէջ:

⁸⁹ Արամ Սեփեթճեան, *Գեանքի կարօտով*, Պէյրութ, Տպ. Սեւան, 1969:

⁹⁰ Նոյն, էջ 26:

⁹¹ Նոյն, էջ 127:

⁹² Նոյն, էջ 184:

⁹³ Պ[օղոս] Ս[նայեան], "Վախճանը - հեղինակ՝ Գուտցի Պ. Միքայէլեան", *Միջնաբերդ գրական տարեգիրք*, Բ. տարի, 1959, էջ 303:

⁹⁴ Զաւէն Վարդապետ, "Վախճանը - վէպ", *Նայիրի*, Զ. (Ժէ.) տարի, թիւ 17, 19 Յունուար 1958, էջ 7:

րուն միջեւ, երկրորդին վրայ ունեցած է իր բարերար ազդեցութիւնը: Ասոր նիւթը կը ծաւալի Լիբանանի մէջ, վաթսուեականներու աւարտին: Գործող երեք ընտանիքներէն երկուքը հայ են, սակայն վէպին առանցքը մահմետական Մուսթաֆային ընտանիքն է: Մուսթաֆա ունի կին մը՝ Լէյլա, քանի մը զաւակ, կրտսերը՝ մանուկ տակաւին եւ յօրէն հիւանդ, հոմանուհիներ՝ Եոլանտ, Լոլիթա եւն., Լիբանանէն Եւրոպա թմրեցուցիչի մաքսանենգութեան ցանց մը, եւ իր մուլթ գործերուն համար գործակատար մը, նախկին բեռնակիր, ոստիկան Խալիլը:

Մուսթաֆա՝ զիւղացիի զաւակ, ուսեալ պետական պաշտօնեայ մըն է: 1958ի դէպքերուն, ինք՝ ընկերվարական, հայրը՝ շամուեական⁹⁵, հակադիր ճակատներու վրայ կը կռուին: Հայրն ու հօրեղբորորդին կը սպաննուին, եւ ինք նոյնիսկ չի մօտենար մահամերձ հօր, որ արեան լճակի մէջ, ձեռքը բարձրացուցած, կարծես հրաժեշտ կու տայ իրեն: Այժմ մոռցած ամէն գաղափարախօսութիւն եւ նուիրում, հարստացած է ապօրինի գործարքներով: Կը զբաղի հաշիշի առեւտուրով, օտարահպատակներու լիբանանեան քաղաքացիութիւն կը հայթայթէ, փափաքողներուն կին ու մանկամարդ տղաք կը տրամադրէ, մէկ խօսքով մինչեւ կոկորդը խրած է անօրէնութեան ու անբարոյութեան տիղմին մէջ: Վէպը կը ծաւալի իր այս գործարքներուն ու ընտանեկան բեկման ենթակայ կեանքին շուրջ: Հօր եւ հօրեղբորորդիին մահուան արիւնյաներկ տեսարանը, ու անոնց յիշատակը մերթըմբերթ կը հալածեն գինք, բարոյականութեան զարթոնումի ու զղչումի տպաւորութիւնը ձգելով, սակայն՝ ակնթարթի մը համար միայն: Կինը՝ երկար ժամանակ սպասելէ ետք Մուսթաֆայի ամուսնական անկողին վերադարձին՝ կը յանձնուի իր հօրեղբորորդիին՝ Ահմէտին: Գործակատար Խալիլ կը կրէ նոյն յատկանիշերը, որոնց մասին խօսեցանք դասակարգային պայքարի նիւթին ժամանակ: Կամակատարի նոյն քծնող կերպարը, անընդհատ շահի հետամուտ, խտրի չղնելով միջոցներու միջեւ:

Լեւոն Վարդան, գրելով *Արեւը մար չի մտներ*ին մասին, Լէյլայի՝ մօր դերէն սիրուհիի դերի անցումը կը գտնէ անբնական, հետեւանք անոր, որ "Վիպագիրը չճանչցաւ հօգին արեւելքի եւ մահմետական կնոջ"⁹⁶, սակայն այլապէս վէպը արժանացած է դրական գնահատականի, մանաւանդ օտար հերոսներու ընտրութեան⁹⁷ եւ Պէյրութի կեանքը կարենալ տալուն համար⁹⁸:

⁹⁵ Քամիլ Շամուն (1900-1987), Լիբանանի Հանրապետութեան Նախագահ (1952-1958) եւ անջակողմեան կուսակցագետ:

⁹⁶ Լեւոն Վարդան, "Ակնարկ...", *Շիրակ*, Պէյրութ, Իէ. տարի, թիւ 1-2, Յունուար-Փետրուար 1983, էջ 92:

⁹⁷ "Զաւէն Շյուկեանի խօսքը *Արեւը մար չի մտներ* վէպին մասին", *Սփիւռք*, Պէյրութ, ԺԲ. տարի, թիւ 28, 5 Յուլիս 1970, էջ 9. նաեւ՝ Յասմիկ Գուլեան-Շյուկեան, "Նոր գիրքեր - *Արեւը մար չի մտներ*", *Սփիւռք*, Պէյրութ, ԺԲ. տարի, թիւ 17, 26 Ապրիլ 1970, էջ 4:

⁹⁸ Պարոյր Մասիկեան, "Նամակ", *Սփիւռք*, ԺԱ. տարի, թիւ 29, 10 Օգոստոս 1969, էջ 12:

Քանի բացուեցաւ նիւթը արեւելքցի եւ մահմետական կնոջ հոգիի ճանաչումին, այդ առումով կ'առանձնենք Սիրան Սեզայի երեք պատմուածքները: "Շերիֆէ"⁹⁹, "Եասմինա"¹⁰⁰ եւ "Մեղաւորուհին"¹⁰¹ պատմուածքի սեռին բոլոր պայմանները չգոհացնող արձակ գրութիւններ են, քնարական գեղումներով, նկարչագեղ նկարագրութիւններով եւ կիսահեքիաթային միջնորոտով մը օծուն:

Շերիֆէ, տրուգ երիտասարդուհի մըն է, որ խստաբարոյ ծնողքին ստիպումով կ'ամուսնանայ Պատրիին հետ, հակառակ դպրոցական օրերու ընկերը՝ քրիստոնեայ Նաճիպը սիրելուն: "Եասմինա", քնարաշունչ, կիսահեքիաթային սիրավէպ մըն է՝ որդեկորոյս մօր մը պատմութիւնը, որ մեկուսացուած է համագիւղացիներէն, իր օտար մօր պատճառով (գիւղը չէր ներած օտար կին բերած իր հօր): Մանկիկին գերեզմանէն յասմիկի թուփ կը ծաղկի. անոր անունը Եասմինա [Յասմիկ] էր: Իսկ մեղաւորուհին կը կոչուի Սիթ Ճեմիլէ, որ իր երիտասարդութեան, գինուոր եղբօր կեանքը փրկելու եւ անօթիներ կերակրելու համար, շրջապատի թշուառութեան խուլ եւ կոյր, ցոփուհիի կեանք մը վարած է, իսկ այժմ՝ հեռաւոր գիւղի մը իր տնակին մէջ մեկուսացած, կը վերապրի ու կը փորձէ վերաքննել իր անցեալը, բայց այս անգամ մահամերձ կնոջ մը ապրումներով: Կը մահանայ, գիւղացին կը ներէ իրեն, բայց աւանդութիւնը թոյլ չի տար թաղել զինք գիւղի գերեզմանատան մէջ: Կը թաղուի եկեղեցիէն հեռու, լքուած տեղ մը:

Արար կնոջ կերպարը տալու Սեզայի յաջողութիւնը, իբր հիմնապատճառ ունի այն, որ ինք ոչ միայն վարպետօրէն ուսումնասիրած է իր պատմուածքներուն թատերարեմ հանդիսացող լիբանանեան գիւղն ու այնտեղ տիրող պայմանները, եւ կրցած է գեղարուեստական հարազատութեամբ վերարտադրել զանոնք, այլ մանաւանդ լաւ ճանչցած է իր հերոսուհիները՝ արեւելքցի կիները, ընդհանրապէս՝ կիներ: Սեզայի հրապարակագրական եւ գեղարուեստական էջերուն հետեւողները, պիտի հաստատեն ատիկա: Շերիֆէ, Սիթ Ճեմիլէ եւ ուրիշներ, որքան ալ ընդելուզուած ըլլան տեղական միջավայրին ու կրեն անոր բնորոշ յատկանիշերը, տեղ մը հանգիստութիւն մը ունին ընդհանրապէս կանացի սեռին հետ: Սա է որ կը մատնանչէ Լեւոն Վարդան իր յուշագրութեան մէջ. Սեզան փորձեց հասնիլ հայուհիէն կնոջն ընդհանրապէս, անհատ կնոջմէն ընդհանուրին, մասնաւոր կացութենէն հաւաքականին, եւ այդ ձեւով հասնիլ ընհանրացումներու...¹⁰²:

⁹⁹ Սիրան Սեզա, *Պատնէշը*, Պէյրուս, Տպ. Սեւան, 1959, էջ 1:

¹⁰⁰ Նոյն էջ 170:

¹⁰¹ Սիրան Սեզա, *Մեղաւորուհին*, Պէյրուս, 1960, էջ 121:

¹⁰² Լեւոն Վարդան, *Մարդեր ճամբու մայրիցէն*, Պէյրուս, 1999, էջ 70:

Հայ-արաբ փոխադարձ վերաբերմունքը դիտուած լիբանանահայ գրողներու աչքերով

Բնական է, որ հայ գրողներու ստեղծած արաբի կերպարներուն հետ հանդէս գային նաեւ հայեր, եւ երկուքին մէկտեղումով ուղղակի կամ անուղղակի կերպով արծարծուէր երկու ժողովուրդներուն յարաբերութեան հարցը, կամ մէկուն կարծիքը միւսին հանդէպ:

Արեւը մար չի մտներուն մէջ Միքայէլեան յստակօրէն ժխտական կարծիք կը դրսեւորէ արաբ որոշ խաւերու հանդէպ, թերեւս ալ արձագանգը ըլլալով ժամանակի ըմբռնումներուն: Հայկական հիւղաւաններուն նոր բնակիչներուն՝ միթուելիներուն¹⁰³ եւ քիւրտերուն մասին ան ունի բաւականին սուր արտայայտութիւններ. քիւրտ խտր օրինակ, չի վարանիր քանի մը ոսկիի համար նոյնիսկ իր շէկ պատանի մանչուկը անբարոյութեան մղերու: Միքայէլեան նոյնինքն արաբին բերնով կ'ընէ բաղդատութիւնը հայուն ու քիւրտին բարոյական ըմբռնումներուն. խալիլ կը յիշէ, թէ "... երբ մէկը նայէր հայ աղջկայ մը դէմքին, աղջիկը դէմքը կը դարձնէր, մինչ խտրին կ'ինը յիսուն դրուշի համար կը գոհացնէր պիրկ բազուկներ"¹⁰⁴: Միքայէլեան հայուն աշխատասիրութեան, ճարպիկութեան, անշահախնդրութեան եւն. արժեւորումն ալ արաբներու բերնով կ'ընէ, անշուշտ ի վնաս արաբին: Նոյն խալիլը կը յիշէ, թէ Քարանթինայի հայերը շատո՞նց փոխադրուեցան հարուստ թաղեր, թէ ատաղձագործ Օհանին տղան հիմա նշանաւոր բժիշկ է, որովհետեւ երբ ան "թիթեղապատ տնակէ մը կը մեկնէր Սահակեան վարժարանը,... խալիլ այն ատեն Համրայի փողոցներուն մէջ կողով կը կրէր"¹⁰⁵: Ասոր շատ նման մտորում մը կ'ունենայ Թեքեան. մինչ գաղթական հայերը գորշ հիւղակներէն հասան աւելի բարձրին... գոյնգոյն քիւրտեր[ը] ...բանջարեղէնի կառք քշելէ եւ ուրիշին բռնները կրելէ անդին չգացին¹⁰⁶: Ինքնաձաղկումի երեւոյթը չի սահմանափակուիր Միքայէլեանի խալիլով. նոյնիսկ մատ մը մանուկը, իր սենեակին պատուհանէն կը նկատէ, թէ արաբ գործաւորները քար կը շալկեն, հայը դուռ-պատուհան կը շինէ, արաբները կը հայհոյեն, "էրմէնը չի հայհոյեր", շինարարութեան վերակացուն ամէն օր կը պոռայ քար շալկողներուն վրայ, բայց հայուն վրայ չի պոռար եւն.¹⁰⁷: Նկատեցի՞ք նպատակը հեղինակին. հայը գովելով, արաբը կը ձաղկէ ինքզինք, իր բարոյական եւ այլ ըմբռնումները: Բազինի մէջ, Յ. Պէրպէրեան խօսելով Աթթարեանի օտար

¹⁰³ Մահմետական շիի համայնքին տրուած անուանում:

¹⁰⁴ Գուտցի Միքայէլեան, *Արեւը մար չի մտնէր*, Տպ. Սեւան, Պէյրութ, 1969, էջ 148:

¹⁰⁵ Նոյն, էջ 50:

¹⁰⁶ Վեհանոյշ Թեքեան, *Ճեղքուած...*, էջ 20:

¹⁰⁷ Միքայէլեան, *Արեւը...*, էջ 105:

հերոսներուն մասին, չահեկան մատնանշում մը կ'ընէ. պատմուածքի¹⁰⁸ մը հայուհի հերոսուհին՝ Կարինէ, խօսելով ոմն Պաղտատար Հոպէյբայի հետ՝ կ'ըսէ. "Ժանէթ կոչեցէք զիս, եթէ կարելի է, պարզապէս Ժանէթ": Պէր-պէրեան գտած ըլլալ կը թուի պատասխանը իր հարցումին, թէ ինչու՞ այս-քան առատ են օտար հերոսները Աթթարեանի գործին մէջ. կ'եզրակացնէ, թէ եղածը հեղինակին կողմէ "անգիտակից հեռարձակման (projection) խաղ մըն է, ուր հեղինակը տիպարները կամ վիճակները "օտարացնել"ով, ինքն իրեն համար որոշ հեռացում մը կը ստեղծէր եւ, այդպիսով աւելի հանգիստ կը գգար կացութիւնները հարցադրելու կամ հոգեվիճակները պարզելու..."¹⁰⁹ Արդեօ՞ք Միքայէլեան ալ, օտարը խօսեցնելով սեփական թերիներուն մասին, ինք, իմա՝ հայը աւելի հանգիստ կը գգար իր ըսելիքը ազատօրէն ըսելու:

Ինչու՞ են գրականութեան մէջ արաբը վար գարնող այդ արտայայտութիւններն ու նկարագրութիւնները: Չեմ կարծեր, թէ սոսկական, ինքնանպատակ նկարագրութիւններ ըլլան ասոնք: Հեզնական այս արտայայտութիւնները կը բխին անկէ, որ լիբանանահայեր, որոշ շրջան մը ունեցած են գերակայութեան այդ գգացումը գիրենք շրջապատող արաբ որոշ խաւերու նկատմամբ: Առարկայական պատճառ կար նման մտածողութիւնը արդարացնող. գաղթական խլեակներ, 40-50 տարուան մէջ, ոչ միայն վերագտան իրենք-գիրենք, այլեւ արհեստներու, արուեստի եւ առեւտուրի որոշ բնագաւառներու մէջ իսկապէս գերազանցեցին բնիկները: Այդ ձեռքբերումները, պիտի ուրախացնէին ոեւէ մէկը. բայց լիբանանահայութեան մօտ անիկա ունեցաւ գերակայ դրսեւորում. "հայու կտոր", "գաղթական հայ" եւ նման անարգական արտայայտութիւնները, որքան ալ կարճատեւ կամ հատուկենտ, դրոշմուած էին հայերուն յիշողութեան մէջ: Հետեւաբար կարելի է ըսել, թէ այդ գերակայութիւնը կը սնանէր անցեալի ստորակայութենէն: Հոսկէ կը բխին ենթակայական պատճառները տեղացին վար գարնելու: Ինքզինք փաստելու, թշուառ անցեալը մոռնալու եւ մոռցնելու ջանք մը կը յայտնուի լիբանանահայուն գերակայութեան գգացումին ետին: Իսկ այդ գգացումը ա'լ աւելի յագուրդ կը ստանայ, երբ ձաղկումի ենթարկուող ենթական, վիպասանին թելադրութեամբ, ինք կ'ընէ մատնանշումը դիմացինին առաւելութիւններուն եւ իր թերութիւններուն: Կրնա՞նք լիբանանահայ գրականութեան վրայ ալ տարածել Թեքեանի ամերիկահայ (գուգադիպաբա՞ր նախկին լիբանանահայ գրողներու) գրականութեան մասին հաստատումը, թէ "[Նուպար] Ակիչեան մը, Աթթար-

¹⁰⁸ Ժիրայր Աթթարեան, "Ժպտացող մարդը", *Կեանքը գեղեցիկ է*, Պէյրութ, Համազգայինի վահէ Սէթեան տպարան, 1981, էջ 106:

¹⁰⁹ Յ. Պէրպէրեան, "Վերջը յաջորդով" Ժ. Աթթարեան, Նիւ Եորք, 1991", *Բագին*, Պէյրութ, ԼԲ. տարի, թիւ 7-8, Յուլիս-Օգոստոս, 1993, էջ 99:

եան մը գարմանք եւ հայհոյանք ունին օտարին հասցէին¹¹⁰։ Արդեօ՞ք ինք-նապաշտպանութիւն է կատարուածը, յանուն ազգային դիմագիծի անաղարտ պահպանման, կամաւոր խորթացում մը շրջապատէն, այդ շրջապատը՝ օտարը դիտմամբ վար գարնելով։

Երկու ժողովուրդներու յարաբերութիւնը ամուսնութեամբ պսակելու նիւթը, հակառակ խառն ամուսնութիւններու ընդհանրացած երեւոյթին, դեռ իր արձագանգը չէ գտած լիբանանահայ գրականութեան մէջ։ Խառն ամուսնութեան արգելքը երկկողմանի է, սակայն հազիւ կցկտուել ականար-կութիւններու կը հանդիպինք գրական երկերու մէջ։ Գանգրուների երկուքն ալ ունի. եթէ տեղ մը ոմն Սարգիսեան կը պատմէ արաբուհիի մը հետ ամուսնանալու իր բաղձանքին մասին, "... որ խեղդուած էր տնեցիներու յամառութեան պատճառաւ"¹¹¹, ապա այլուր, ոմն Արշակ կ'երկմտի, ոչ թէ հայրենասիրական մտահոգութիւններէ մեկնելով, այլ, թէ "*իր հայերէնով ու քչիկ մը արաբերէնով, իր նիւթական անձուկ վիճակով ո՞րքան իրաւունք ունէր Նուհային տիրանալու*"¹¹²։ Շահանդուխտ¹¹³ կը պատկերացնէ հայուհիի մը հետ ամուսնանալու մտադրութիւն ունեցող ոմն Ժորժի մօր գայրոյթը. այդ կիներ, որ իր համեստ ու սիրուն աղախին հայուհի Մարիամով կը դատէ ամբողջ ազգ մը, նախանձէ թէ մեծամտութենէ մղուած, հայերը կը նկատէ պարզապէս գաղթականի խլեակներ. Շահանդուխտ նոյնիսկ կու տայ արաբուհիին վճիռը հայ հարսին նկատմամբ. "- Ու՛Ֆ, պատտ նաբանա, շաէրֆըթ էրմենիյէ... (Ու՛Ֆ, այս էր պակաս... հայուհիի կտոր մը...)"¹¹⁴։ Յստակ է Շահանդուխտի անգիր վերաբերմունքը այդ կնոջ նկատմամբ։

Հայու կողմէ արաբին տրուող ուղղակիօրէն ժխտական վերաբերմունք այդքան շատ չկայ։ Խօսուուն է, կրկին Միքայէլեանի վէպը, ուր կայ այսպիսի դրուագ մը. վաթսուներօթի պատերազմին, միթուելիները փայտե-րով աջ ու ձախ կը գարնեն, դուռ-պատուհան կը ջարդեն ու իրենց գաւակ-ները կը ծեծեն։ Վէպին հայ կերպարներէն մէկը կ'ընէ հետեւեալ հաստա-տումը. "Ու՞ր դրկել [գանոնք], ճակա՞տ. քաւ լիցի։ Քսան տարիներէ ի վեր չեն սորված իրենց տան առջեւը մաքրել"¹¹⁵։ (Ի լուր արաբին մասին առ-նուագն հեղնական այս արտայայտութիւններուն, կը յիշենք, թէ սոյն վէ-

¹¹⁰ Վ. Թեքեան, "Ամերիկահայ գրականութեան 1960-84 շրջանի էստարեր եւ հարցեր", *Բաղին, ԻԴ*. տարի, թիւ 7, Յուլիս 1985, էջ 47։

¹¹¹ Հրանդ Գանգրուների, *Շղթաներ*, 1956, էջ 101-102։

¹¹² Հրանդ Գանգրուների, "Անկարելի երազ", *Արարատ գրական, Պէյրուէթ*, թիւ 7, Յունիս-Յուլիս, 1957, էջ 20։

¹¹³ Շահանդուխտ (Սանդուխտ Պերթիգլեան), (Պէյրուէթ՝ 1929)՝ արձակագիր, խմբագիր։ Լի-բանանը յաճախ ներկայ է իր գործերուն մէջ։

¹¹⁴ Շահանդուխտ, "Մայր դքսուհի", *Բաղին, Պէյրուէթ, ԼԵ*. տարի, թիւ 1, Ձմեռ 1996, էջ 41։

¹¹⁵ Միքայէլեան, *Արեւը*., էջ 141։

պէն տարիներ առաջ, Պոյաճեան իր *Հողը*¹¹⁶ գործին մէջ, երբ Ֆելլաճներու մասին ունեցած է կարգ մը ժխտական արտայայտութիւններ, կամ տուած է կարգ մը իրապաշտ նկարագրութիւններ, այդ առթիւ փոթորիկ փրցուցած է *Շարժում* – ժողովածու գրականութեան եւ արուեստի պարբերաթերթը, ամբաստանելով Պոյաճեանը իբրեւ Եղեռնէն մագապուած հայը հիւրընկալող ժողովուրդը անարգող, եւ թշնամանք հրահրող ցեղապաշտ, այլատեսաց ազգայնամոլ անձ¹¹⁷։ 1952էն 1969 տեւող ժամանակաշրջանը բաւարար եղած է, որ իրերը դիտուին այլ ակնոցով, եւ գրականօրէն ընդունելի նման նկարագրութիւններու եւ արտայայտութիւններու ետին անպայմանօրէն չփնտռուին քաղաքական հաշիւներ)։

Անշուշտ միանշանակ չէ արաբին հանդէպ լիբանանահայուն վերաբերմունքը։ զրական արտայայտութիւնները դժբախտաբար սակայն պահուած են գանազան նկարագրութիւններու եւ երկխօսութեանց մէջ։ Սեփեթճեան ունի խալիլ մը, որ նիւթական կարիքի տակ եղող իր հայ ընկերոջ փոխատուութիւն կ'ըզէ ընել։ Ի տես հայուն մերժումին, կը բացագանչէ․ *"... Մենք բարեկամներ ենք, հապիպի, մէկ երկրի ծնունդ ենք ծօ՛, եթէ չվերցնես, իրա՛ւ որ կը նեղուիմ, ու կը կտրեմ թելը մեր բարեկամութեան"*¹¹⁸։ Հետաքրքրական է հեղինակին վերաբերմունքը։ Սեփեթճեան կ'ըսէ․ *"Ես զարմացայ արաբ ընկերոջս այս զգացումներուն համար"*¹¹⁹։ *"Զարմացա՞յ"*։ Բայց ի՞նչ կայ զարմանալու, պիտի հարցնէ թերեւս այսօրուան ընթերցողը։ Սեփեթճեանի զարմանքին պատճառը ցեղային տարբերութիւնը անտեսող, նոյնիսկ չնկատող արաբին ժեսթն է․ նախապէս պէտք էր ըսել թերեւս, թէ հայ ունեւոր ծանօթ մը, մերժած էր այդ փոխատուութիւնը կատարել։ Ուրեմն, երբ հայը կը մերժէ օգնել, հեղինակը դժգոհելով կը զարմանայ։ Երբ արաբը կ'օգնէ, հեղինակը գոհունակօրէն կը զարմանայ։ Կը զարմանայ, որովհետեւ Սեփեթճեանի համար առաջնայինը ազգային պատկանելիութիւնն է, մինչ արաբին համար՝ *"մէկ երկրի ծնունդ ըլլալը"*։ Լիբանանցիութեան զգացումն էր, որ բացակայ կամ թերակշիռ էր լիբանանահայուն պատկանելիութեան զգացումներուն մէջ։ Տեղին կը հնչէ Յակոբ Կարապենցի հետեւեալ հետաքրքրական հաստատումը․ *"Յաճախ հիւրընկալ ժողովուրդը չէ, որ խորթ է մեր նկատմամբ, այլ մենք ենք, որ խորթ ենք զգում մեզ հիւրընկալ երկրում"*¹²⁰։

Հակառակ հնչող մեղադրանքներուն, արաբներու մասին զրական վե-

¹¹⁶ Եղուարդ Պոյաճեան, *Հողը*, Հրտ. Սուրիոյ եւ Լիբանանի Գրողներու Միութեան, Թիւ 1, Հայէպ, Տպ. Նալիրի, 1948, էջ 8։

¹¹⁷ Աւագ Յովհաննէսեան, "Հայ գրողի մը խոհերուն մասին", *Ժողովածու գրականութեան եւ արուեստի*, (մատենաշար "Շարժում", Թիւ 11), Պէյրութ, Թիւ 11, 1952, էջ 55-56։

¹¹⁸ Արամ Սեփեթճեան, *Անոյս գիշերներ*, Պէյրութ, Տպ. Մշակ, 1964, էջ 30։

¹¹⁹ Նոյն, էջ 30։

¹²⁰ Մարգիս Կիրակոսեան, "Հեռակայ գրոյց Յ[ակոբ] Կարապենցի հետ", *Բագին*, Պէյրութ, ԻԴ. տարի, Թիւ 11, Նոյեմբեր 1985, էջ 4։

րաբերմունքի կը հանդիպինք Պօյաճեանի գործերուն մէջ, ուր ան կը խօսի Ֆելլահներու հիւրասիրութեան մասին¹²¹, փռապանի աշկերտ բարի ու միամիտ Ահմէտին մասին¹²², որուն "ընկերը աղքատութիւնն է"¹²³:

Յակոբ Տօնիկեան¹²⁴, կուսակցական-գաղափարական եղբայրակցութեան ֆոնի վրայ կը պատկերէ երկու ժողովուրդներուն սիրալիր յարաբերութիւնը, մինչ Շահանդուխտ, յետպատերազմեան Պէյրութի փոփոխուած փողոցներէն զինք առաջնորդող տղուն "ըհառնի..." [ինծի հետեւեցէք] հրաւէրին ետին կը տեսնէ հեռաւոր անապատներու այն արարը, այն ազնիւ մարդասէրը, որ ցեղասպանութեան օրերուն աւագներու կրակին մէջ կորսուած հայու բեկորները, որբերն ու կիները կը փրկէր, գանձք իր տունը կամ վրանը առաջնորդելով...¹²⁵:

Եզրակացութիւն

Ինչի՞ կը յանգեցնէ մեզի սոյն ուսումնասիրութիւնը: Լիբանանահայ գրականութիւնը կը համարուի սփիւռքահայ գրականութեան հիմնական սիւներէն մէկը: Եւ հաճախ յայտ կու գայ, թէ անոր մէջ կայ զգալի պակաս մը, պարապուրդ մը, որ անմիջական չըջապատն է: Արհամարհելի թիւ մը չեն կազմեր արարը իբր հիմնական կամ լուսանցքային կերպար ընտրած գործերը: Կը տարբերին անոնց հեղինակներուն մտահոգութիւնները, միտումները, սակայն ղժբախտաբար, լիբանանահայ գրողը չի յաջողիր տալ իր ճակատագրակից, դրացի, պաշտօնակից, դասընկեր, բարեկամ, խնամի արարը, իբր հոգեբանութիւն, իբր ամբողջական գրական կերպար¹²⁶:

¹²¹ Եղուարդ Պօյաճեան, *Հողը*, 1953, էջ 143:

¹²² Եղուարդ Պօյաճեան, "Փռապանի աշկերտը", *Նաչիրի, Ա. (ԺԱ.)* տարի, թիւ 16-17, 21 Դեկտեմբեր 1953, էջ 14:

¹²³ *Նաչիրի* անանուն սիւնակագիրը, "Արշակաւան" սիւնակին մէջ պատասխանելով Աւագ Յովհաննէսեանի մեղադրանքներուն (ծանօթագրութիւն թիւ 117), կը յիշատակէ Պօյաճեանի այս պատմութիւնը, որ "...հայու գրչով Ահմէտները սիրելի կը դարձնէ մեզի", *Նաչիրի, Ա. (ԺԱ.)* տարի, թիւ 18, 28 Դեկտեմբեր 1952, էջ 4:

¹²⁴ Յակոբ Տօնիկեան, "Գործադուլ", *Արարատ գրական, Պէյրութ*, թիւ 8, Օգոստոս-Սեպտեմբեր, 1957, էջ 20:

¹²⁵ Շահանդուխտ, "Ըհառնի", *Բազին, Պէյրութ*, ԼԶ. տարի, թիւ 4, Աշուն 1997, էջ 37:

¹²⁶ Անհարկի չենք համարեր այստեղ կատարել հետեւեալ երկու նշումները: Ինչպէս որ է սփիւռքահայ շատ գրողներու պարագան, լիբանանահայ գրողներուն մեծամասնութիւնը գրականութիւն մշակած է սիրողական ձեւով, հետեւաբար, շատ գործերու գեղարուեստական մակարդակը, իր հերթին, անդին չ'անցնիր սիրողականէն: Գալով բովանդակութեան բնոյթին, միտումներուն եւն., պէտք է անպայման հաշուի առնել ժամանակի ու միջավայրի գործօնը, գաղափարական համոզումներն ու քաղաքական խմորումները եւն.: Օրինակ, յստակօրէն ժամանակաւոր բնոյթ կը կրէ ընկերատնտեսական հարցերն ու նուիրուած գրականութիւնը. այս նիւթը արծարծողներուն մեծամասնութիւնը, կ'առաջնորդուէր գաղափարական-քաղաքական, բայց ոչ՝ գրական-գեղարուեստական սկզբունքներէ:

Ինչու՞ պէտք էր գրել արաբին մասին: Այստեղ գանց կ'ընեմ քաղաքական-գաղափարական պատճառները, որոնք կը պահանջէին արաբի կերպարի ստեղծումը, փաստելու թէ հայն ու արաբը եղբայրներ են, թէ լիբանանահայը նոյնքան կը սիրէ այս հողը, թէ արաբին արդար դատը հայուն ալ դատն է, թէ հայն ու արաբը շաղկապուած են եւն.¹²⁷:

Մանաւանդ այսօր, դժուար, նոյնիսկ անկարելի է գրականութեամբ ներկայացնել լիբանանահայու կերպարը, արաբէն անջատ: Եւ որքան յաջողութեամբ ներկայացուին շրջակայ միջավայրն ու այնտեղ տիրող պայմանները, որքան կուռ կերտուի արաբի կերպարը, նոյնքան յաջող կը դոսեւորուին լիբանանահայ մարդուն հուծիւնը, հոգերը, մտածումները եւն.: Այսօր լիբանանահայը լիբանանեան ընկերութեան մէկ մասնիկն է, եւ կարելի չէ գայն արուեստականօրէն անջատել լիբանանեան միջնորդէն:

Իսկ ինչու՞ բաւարար չափով չէ գրուած արաբին մասին:

Իբրեւ առաջին պատճառ, կարելի է նշել այն, որ լիբանանահայերը ուշ ճանչցան եւ բաւարար չճանչցան արաբը: Եթէ մինչեւ 1940-50ականները, ներելի էր այդ պատճառաբանութիւնը՝ լեզուական, կենցաղային, տարանջատեալ բնակութեան պայմանները նկատի առնելով, ապա աւելի ետք, արդէն ընդունելի չեն համարուիր անոնք, պարզապէս որովհետեւ արգելիչ հանգամանքներ չէին այլեւս:

Յետագային, հակառակ աշխատանքային, բարեկամական, ընտանեկան ալ ամէնօրեայ յարաբերութիւններուն, արաբին հետ լիբանանահայուն ծանօթութիւնը եղաւ մակերեսային, դուրս չեկաւ առօրեայէն, ու չստացաւ այն խորքը, որ անհրաժեշտ էր գայն իբր գրական կերպար տալու համար:

Սփիւռքահայ կարգ մը գրականագէտներ, փորձած են բացատրել այս երեւոյթը. Քիւրքճեան, խօսելով համարկումի լիբանանահայ ճիգին մասին, գայն կը բաղդատէ Փրանսականին հետ, ըսելով, թէ "... եթէ էնթեկրատիոնը իբր բանալի-յղացք հետաքրքրական է Փրանսահայ գրականութեան համար՝ միայն շատ հեռաւոր թելադրանքի մը արժէքը կրնայ ունենալ լիբանանահայ գրականութեան համար: ...Տեղական պայմանները իւրացնելու կշռոյթը շատ աւելի դանդաղ եղած է"¹²⁸ Լիբանանի մէջ:

¹²⁷ Տե՛ս՝ Սարգիս Խայեան, "Մերձ. արեւելեան հայ գրականութիւնը յուզող կենսական հարցեր", Արարատ գրական, Պէյրութ, Բացառիկ, թիւ 9-10-11-12, 1957, էջ 118. նաեւ՝ Ժիրայր Նալբիր, "Մեր գրականութեան կարգ մը լուրջ թերութիւններուն մասին", Արարատ գրական, Պէյրութ, թիւ 1, Նոյեմբեր 1956, էջ 38. նաեւ՝ Գառնիկ Աղդարեան, "Խղճմտանքի ձայնը", էջեր գրականութեան եւ արուեստի, Պէյրութ, Սեպտեմբեր, 1967, էջ 4. նաեւ՝ Հայր Վարդան [Աչգարեան], "Հարցազրոյց "գարգացող ապագայի մը հեռանկարով" - Սփիւռքը դիմագիծ ունի"^o, Երիտասարդ հայ, Պէյրութ, թիւ 2, 10 Յունուար 1970, էջ 5:

¹²⁸ Յարութիւն Քիւրքճեան, "Բացմաձայն գրոյց" Սփիւռքը եւ իր գրականութիւնը", Ահեղան, Պէյրութ, Դ. տարի, թիւ 1, Գարուն 1969, էջ 47:

Տեղական պայմանները իւրացնելու դանդաղ կշռոյթին իբր բացատրութիւն, կը հանդիպինք երկու մեկնաբանման. Շահինեան, ատոր մէջ "յանցաւոր" կը նկատէ նաեւ լիբանանեան հասարակութիւնը, որ "...Ի՛նքը արուեստական է արդէն եւ մենք, որպէս հայ, եթէ նոյնիսկ չաղուինք՝ ո՞ր մէկ լիբանանեան կեանքին պիտի չաղուինք"¹²⁹: Իսկ Լեւոն Վարդան, պատճառը կը փնտռէ լիբանանահայուն բնագոյնին ներանձնականութենէն բխող ինքնակամ մեկուսացումին մէջ, որ պաշտպանելով հանդերձ ազգային արժէքները, պատճառ հանդիսացաւ լիբանանահայուն մտահորիզոնի փոքրացումին եւ աշխարհայեացքի կաշկանդումին¹³⁰: Իսկութեան մէջ այս բացատրութիւնները գիրար կը լրացնեն:

Յամենայնդէպս, կու գանք միեւնոյն կէտին, ուրկէ կը մեկնին սփիւռ-քահայութեան բոլոր գրական-հասարակական մտահոգութիւնները. ազգային դիմագիծի պահպանման եւ տեղական միջավայրերու համարկման սահմանագիծի փնտռտուքին, ուր երկուքն ալ շահաւոր ըլլան, եւ ոչ մէկը տուժէ միւսին հաշուոյն:

¹²⁹ Գրիգոր Շահինեան, "Բազմաձայն գրոյց" Սփիւռքը եւ իր գրականութիւնը", Ահեղաճ, Պէյրութ, Դ. տարի, թիւ 1, Գարուն 1969, էջ 51-52:

¹³⁰ Լեւոն Վարդան, "Ակնարկ..", Շիրակ, 1972, էջ 44-45:

Summary

Arab characters in Lebanese-Armenian literature

Armenians who were forced to leave their homeland to escape the atrocities of the Armenian Genocide (1915–1923) found refuge in various Middle-Eastern countries, including Lebanon. Since the 1920s they have had a notable presence in multi-communal life there.

At the beginning of the 1930s Lebanese-Armenian literature came to light, raising mainly Armenian issues. The Lebanese entourage, the local issues, as well as Arab men and women, although present, did not have a noteworthy part in Lebanese-Armenian prose. In this respect, the issue of whether literature should have only a national character or not was the subject of long-lasting and serious discussions in the Lebanese-Armenian literary press.

Class struggle is one of the subjects where Arab characters and local issues are prevalent. Here, Arabs and Armenians are “brothers in arms” against the wealthy and the manipulators. Another subject where Arab characters play a comparatively bigger role is the Lebanese Civil War (1975–1991). Armenians and Arabs were equally exposed to the terror of the armed clashes between various factions.

Arab characters are also found in novels and short stories that raise topics of everyday issues: family ties, inter-communal relationships, etc.

The positive or negative opinion of each faction regarding the other is expressed throughout all these topics, though it is of course done from an Armenian point of view.

After more than 85 years Lebanese-Armenian literature has to emphasize current issues, broadening thus its reflection of Lebanese life, where both Armenians and Arabs share common problems and mutual dreams. It is nearly impossible to present the contemporary Lebanese-Armenian without giving a substantial role to the native Arab.

Résumé

Le personnage de l'Arabe dans la littérature arménienne au Liban

La présence arménienne au Liban croît à partir des années vingt du siècle dernier, lorsque, ayant survécu au Génocide, des Arméniens trouvent refuge dans les pays du Moyen-Orient.

La littérature arménienne au Liban est née en 1930 ; plus tard, elle a pris une importance considérable dans la littérature arménienne de la Diaspora.

Il serait normal qu'avec le temps, une littérature à caractère national traite de sujets locaux et que des personnages arabes y paraissent ; néanmoins l'inclusion de personnages non-arméniens a donné lieu à de longs débats littéraires.

Dans cette littérature, les personnages arabes ne sont généralement pas les héros principaux ; on les rencontre particulièrement dans les œuvres d'écrivains de gauche, soit sous les signes de personnages engagés dans la lutte de classes, soit sous ceux de travailleurs opprimés. On trouve également des personnages arabes dans les œuvres plus récentes traitant de la guerre civile, où ils subissent quotidiennement toutes les horreurs du conflit.

L'Arabe est aussi présent dans les œuvres qui décrivent la vie quotidienne et les mœurs des Libanais.

Les relations entre Arméniens et Arabes et l'opinion positive ou négative des uns et des autres sont également traitées dans la littérature arménienne au Liban.

Après plus de 85 ans de présence arménienne au Liban, il est temps que cette littérature reflète le milieu environnant et alors le personnage arabe y trouvera automatiquement une place plus prépondérante.